

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 2 (46)

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 8 від 14 грудня 2020 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2020. – № 2 (46). – 92 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеев – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Таллінського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету, США; Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Таллінського технічного університету, Естонія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Гугнін Е. А.

Етнокультурні чинники геополітичного позиціонування України
як об'єкта зовнішнього впливу.....6

ПОЛІТОЛОГІЯ

Гергієва В. О.

Застосування ідей неореалізму та неоліберального інституціоналізму
в ядерній політиці Ірану.....14

Масик Ю. Р.

Етапи процесу євроінтеграції країн Балтії:
досвід для України.....22

Моргунюк О. М.

Позиціонування й функції політичних партій
у консолідаційних демократіях: теоретичний та емпіричний контексти.....28

Руденко Ю. Ю.

Інтеграційний потенціал історичної пам'яті
в контексті формування консолідаційної моделі національної ідентичності.....34

ПРАВО

Василенко Л. П., Хоменко С. Н.

Проблемні аспекти застосування регресу
в разі відшкодування роботодавцями шкоди, завданої їх працівниками.....40

Герасименко Є. С.

До поняття та класифікації іноземних громадян
та осіб без громадянства.....45

Дмитренко С. О.

Адміністративно-правове забезпечення реалізації правоохоронної функції
у сфері оподаткування: досвід Європейського Союзу
та перспективи його адаптації в Україні.....52

Костира О. В.

Правова регламентація діяльності контролю держави порту (Port State Control).....57

Радчук О. П.

Окремі питання правового забезпечення лізингу повітряного транспорту.....63

Сиза Н. П., Сизий І. І.

Реалізація змагальності сторін під час судового розгляду
в кримінальному провадженні України.....70

Сироїд Т. Л.

Діяльність Організації Об'єднаних Націй
щодо протидії пандемії COVID-19.....77

Шерстюк Г. М.

Зустрічний позов у публічно-правових спорах.....84

CONTENTS

SOCIOLOGY

Gugin E.

Ethno-cultural factors of Ukraine geopolitical positioning
as an object of external influence.....6

POLITICAL SCIENCE

Herhiieva V.

Application of the ideas of neorealism and neoliberal institutionalism
in Iranian nuclear policy..... 14

Masyk Yu.

Analysis of the European integration process Baltic countries:
experience for Ukraine..... 22

Morhuniuk O.

The functions and positions of political parties in consociational democracies:
theoretical and empirical contexts.....28

Rudenko Yu.

Integration potential of historical memory in the context
of formation consolidation model of national identity.....34

LAW

Vasilenko L., Khomenko S.

Problematic aspects of the application of the right of regression
in indemnification by the employer to their employee.....40

Herasymenko Ye.

On the concept and classifications of foreign citizens and stateless persons.....45

Dmytrenko S.

Administrative and legal provision of implementing the law enforcement function
in the taxation sector: experience of the European Union
and perspectives for its adaptation in Ukraine..... 52

Kostyria O.

Legal regulation of Port State Control.....57

Radchuk O.

Some issues of legal support leasing of air transport.....63

Syza N., Syzyi I.

Implementation of the competitiveness of the parties during the trial
in the criminal proceedings of Ukraine.....70

Syroid T.

Activities of the United Nations against the COVID-19 pandemic.....77

Sherstiuk H.

Counterclaim in public legal disputes.....84

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТА ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ

Гугнін Е. А.,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
перший проректор*

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-6390-3691

У статті побудовано описову характеристику подвоєння/фрагментації регіональних ідентичностей та макроідентичності України як чинника посилення зовнішнього впливу. У результаті проведеного дослідження визначено, що фрагментована та дифузійна ідентичність різних регіонів України є дотичною до зміни уявлень їхніх мешканців щодо найбільш прийняттого вектору зовнішнього (культурного та політичного) впливу. Цей вектор є залежним від рівня легітимності діючої влади і перебуває в спектрі геополітичних орієнтацій ЄС/НАТО – Митний Союз. Аналіз даних емпіричних соціологічних досліджень дає підстави вести мову про наявність коливального контуру настроїв, які зумовлюють включення в процес визначення того чи іншого зовнішнього центру сили, з одного боку, західних та центральних, а з другого боку, південних та східних регіонів.

Наголошено на тому, що меншість населення поділяє позицію обмеженого впливу на Україну різноманітних альянсів держав та збереження нейтрального суверенітету. При цьому показники ставлення до ЄС та НАТО, Митного Союзу, як і раніше, різняться на заході і сході країни. Констатовано наявність корелятивних відмінностей у зовнішньополітичних, електоральних, етнокультурних орієнтаціях, які фіксуються в емпіричних соціологічних дослідженнях в областях з найбільшою прихильністю до двох моделей етносоціальної структури, держави і суспільства: націократичної та цивільно-територіальної (Галичина і Донбас).

Відзначено, що нестійкість регіональної ідентичності, як правило, корелює з поширеними в минулому практиками імперій (феодально-монархічної та радянської) на штучне етнокультурне міксування та депортацію автохтонного населення на віддалені території. Констатовано, що переважна більшість жителів України, володіючи особливими культурно-мовними характеристиками, як і раніше, не має чіткого політичного світогляду, який залежить від ситуаційної кон'юнктури влади і змінюється з плином часу під зовнішнім впливом ситуаційно-домінуючих центрів сили інших суспільств.

Наголошено на тому, що Україна як суспільство характеризується вираженими регіонально-культурними відмінностями, які сформувалися у зв'язку з особливим історичним досвідом окупації її різних регіонів та їх штучного територіально-політичного композиціонування. Проведений аналіз показав, що ідея загальноукраїнської громадянської ідентичності має часткову підтримку на державному рівні й поділяється більшістю жителів України.

Водночас констатовано, що поряд з усвідомленням себе частиною української держави для значної частини українців, як і раніше, важливими є їхні етнічні, культурні та мовні особливості, які можуть бути пов'язані з чинниками приналежності до певного регіону. На основі зазначеного зроблено висновок про те, що регіональні аспекти української ідентичності стають генералізованою детермінантою допущення того чи іншого центру зовнішнього впливу на Україну.

Ключові слова: зовнішній вплив, регіональна ідентичність, макроідентичність, етноцентрична модель суспільства, цивільно-політична модель суспільства, етноцентризм, націоналізм.

Постановка проблеми. Кожне суспільство, яке стає об'єктом зовнішнього впливу, насамперед перестає бути культурно однорідним усередині себе. Щодо України зазначене положення є працюючим в аспекті ціннісно-культурних відмінностей між західним та південно-східним макрорегіонами, які стають територіями прихильності до проектів інтеграції з різними суспільствами.

Так, у західному макрорегіоні (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) населення є в найбільшій мірі прихильним до проектів європейської та євроатлантичної інтеграції. Зазначене є зумовленим тією обставиною, що, на відміну від інших регіонів України, західноукраїнські території не зазнали ані культурної, ані демографічної русифікації, перебуваючи під культурним та політичним впливом різних європейських держав, включаючи Польщу і Австро-Угорщину. Інструментом залучення до населення територій Західної України до католицизму став біритуалізм, або «двообрядовість».

Зазначена обставина сприяла формуванню позитивного ставлення до ЄС і НАТО та закріпленню регіональної макроїдентичності проєвропейського та проєвроатлантичного типу. У південно-східному макрорегіоні, до якого можна віднести Крим, Донбас, Сумщину, Харківщину, Дніпропетровщину та ін., населення в певній частині поділяло і поділяє настанови проєвроазійської інтеграції, які були частинами проекту модернізації «єдиної союзної держави», доволі впливового під час перебування України в складі СРСР.

Соціокультурними особливостями південно-східного макрорегіону є примітна індустріалізованість та урбанізованість радянського зразка, мовна зросійщеність, перебування в культурному та інформаційному просторі православно-євроазійських впливів, які вступали в протиріччя з макроїдентичністю єдиної громадянської нації України.

У 2014 році, після подій революції гідності на тлі конфлікту регіональної та зміни загальноукраїнської лінгвополітики відбулося загострення відцентрових тенденцій у Криму і Донбасі. Проблема регіональних ідентичностей та політичної макроїдентичності України, проте, набувала актуальності в Україні протягом усього періоду її незалежності, отримавши «формульне розв'язання» в Конституції України у вигляді положення щодо курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Питання зовнішнього впливу на Україну є вкрай важливим з огляду на особливе місце країни та її окремих макрорегіонів у системі міжнародних відносин. Зовнішній вплив на Україну з боку різних прикордонних та віддалених держав є пов'язаним насамперед з географічним розташуванням. З іншого боку, вразливість щодо зовнішнього впливу істотно зростає за рахунок фрагментованого способу збирання території України, яка «комплектувалася» з регіонів із різним історичним досвідом, пов'язаний з їх тривалим перебуванням у складі суспільств з гетерогенними культурними системами.

Зазначене у свою чергу створило особливий образ України як «клаптикового суспільства», яке як держави ЄС, так і Росія, намагалися зберегти у сфері свого зовнішнього впливу. Культурна сеїдність макрорегіонів, лінгвістичний поліморфізм у вигляді поширеності української мови, діалектних мов, які відображали залишкову мовно-культурну залежність від європейських держав-колонізаторів, та російської мови зумовлювали амбіції культурних та політичних еліт цих держав щодо перетворення України з нейтральної держави на сателіта з різним ступенем зовнішньої залежності.

Події останніх років засвідчили нестійкість націокультурного вибору як на користь подальшої інтеграції з державами ЄС і тісної співпраці зі США, так і з Митним Союзом – з Росією, Білоруссю і Казахстаном (попри незначну популярність останнього варіанту). Вибір вектору зовнішнього впливу, розмежування з ним та його розумне «дозування» є важливим завданням, реалізація якого дозволить Україні як суспільству перейти із зони флуктуацій нестабільних і крихких держав до простору стабільних та безпечних суспільств.

Фундаційними щодо предмету дослідження статті є теоретичні праці з проблематики нації та націоналізму, які є сфокусованими в рамках трьох основних підходів (примордіалізму, інструменталізму і конструктивізму) і перебувають у центрі уваги таких українських дослідників, як У. Альтерматт, Я. Грицак, Н. Макаренко, О. Майборода та М. Панчук, Л. Нагорна, В. Євтух [1; 3; 5–9]. Серед англійських авторів тематикою та проблематикою націоналізму, етноцентризму, етнічної та національної ідентичності, етнічної та громадянської нації опікувалися, серед згаданих автором у даній публікації, Р. Брубейкер та А. Степан [15–17].

У наведених роботах розглядаються феномени нації, національної держави, етнічності, етнічної та національної ідентичності. На основі узагальнення ключових положень зазначених праць зроблено узагальнення щодо європейської та азійської парадигми розв'язання проблеми зовнішнього впливу. Вони різняться передусім двома моделями націєбудівництва: етноцентричною та цивільно-політичною, про які йдеться у А. Степан [17, с. 279–308].

Етноцентрична (східна) модель передбачає створення культурно-гомогенного соціального простору за рахунок першопочаткової ексклюзивності культурно-чужорідних етнічних спільнот та проведення подальшої етнополітики культурної асиміляції щодо представників цих спільнот. Така модель є притаманною Китаю, Японії, Кореї тощо суспільствам східної макроїдентичності. Етноцентрична модель дозволяє поєднувати культурний та державний суверенітет за рахунок підтримання відповідних механізмів ізоляції суспільства, що робить можливими відповідні реакції опору на зовнішній вплив. Зазначені реакції підтримуються відповідними системами культурних кодів націєутворювального етносу, які підтримують автентичність макроїдентичності суспільства та не припускають її дифузії.

Цивільно-політична модель передбачає і припускає допущення культурної гетерогенності, культурного плюралізму та мультикультуралізму. Таке суспільство уникає відкритої ексклюзії та асиміляції культурно-різномірних етноспільнот, а навпаки, заохочує активну міграційну політику з подальшою коренізацією мігрантів на власній території, створюючи спеціальні програми їх культурного, мовного, освітнього пристосування.

Порівняння двох моделей із тією, що є наявною в Україні, дає підстави зробити висновок щодо фрагментованості, нестійкості й непрогнозованості наслідків зовнішнього впливу для нашого суспільства. Цими наслідками стають то на сході, то на заході локальні іредентистські рухи, які ініціюються прикордонними державами: Росією, Угорщиною, Польщею, Румунією. Резонування проектів таких рухів із територіальними спільнотами різних регіонів (включаючи Закарпаття і південно-східний регіон) свідчить про відсутність прихильності політичних еліт як до етноцентричної моделі, так і про непослідовне впровадження цивільно-політичної моделі (громадянської нації).

С. Хантінгтон, описуючи статистичний підхід Д. Міршеймера, констатує наявність безпекового суперництва між Україною та Росією у зв'язку з наявністю спільного протяжного (і незахищеного) кордону. При цьому дослідник характеризує гармонізоване співіснування двох держав як малоїмовірний розвиток ситуації. Разом із цим автор зауважує, що цивілізаційний підхід фокусується на «лінії розлому», яка проходить по Україні, поділяючи її на православно-східну й уніатську західну частини, наголошуючи не стільки на можливості російсько-української кривавості, аніж в Югославії [12, с. 142–147].

Актуальною для розуміння України як суспільства, схильного до того, щоб бути об'єктом зовнішнього впливу, є концепція дифузії ідентичності Ю. Романенка. Автор, послуговуючись концептом «соціокультурної рубіжності», яка виявляється на прикладі України в етноконфесійних традиціях, компрадорстві еліт, російськомовності великих міст, у поєднанні традицій індивідуалізму і самоврядування західного походження, громадських традицій і досягнень індустріалізації євразійського походження і детермінованою всіма зазначеними складниками утрудненістю вибору соціалістичного, капіталістичного чи традиціоналістського шляху розвитку, вважає за необхідне й доцільне назвати всі зазначені явища «інверсією ідентичності» [13, с. 144–145]. В Україні, на думку автора, мають місце спотворення самоідентифікації в силу відповідних інверсій, а саме дифузія, розщеплення і фрагментація, які в сукупності зумовлюють перманентну маргінальність українців як на території власної країни, так і за її межами, а також соціопатичну сутність української соціальності як перманентно-«метастазуючої» та перехідно-транзиторної. Одним із ключових чинників цього «метастазування» автор вважає «дифузю» української ідентичності, яка виявляється в тенденції населення до деелітазації автохтонних еліт шляхом їх спрямованого «вичавлювання» з культурного і соціального простору і виражається в перманентному колабораціонізмі українців з деструктивними по відношенню до соціальності політичними силами. Зазначене явище «самозради» має місце, на думку дослідника, як з боку еліт, так і пересічних українців, оскільки як першим, так і другим в однаковій мірі бракує етноцентризму [13, с. 112–114].

Дослідження впливу культуригенезу та історіогенезу на ідентичність населення прикордонних регіонів реалізують М.П. Крилова і А.А. Гриценко. На підставі проведеного в російсько-українському прикордонні соціологічного дослідження автори аналізують території з межевою ідентичністю населення, які розташовуються паралельно з державним кордоном, і на яких відбувається подвійна ідентифікація – Слобожанщину і Гетьманщину. Ідентичність респондентів є «прив'язаною» не стільки до «великої батьківщини» (України), скільки до «малої батьківщини», яка, згідно з даними дослідників, у своїх кордонах збігалася з територією двох зазначених регіонів [4, с. 135–146]. Подвійна ідентичність у межах Слобожанщини створює передумови до конфлікту громадянсько-державної та етнокультурно-територіальної ідентичності. Йдеться про конфлікт між малою та великою батьківщиною, між українством і російством, між культурною автохтонністю та територіально-політичним патріотизмом у ставленні до України як соціодержавної цілісності. Автори констатують послаблення почуттів ментальної близькості росіян та українців за межами зазначених територій [4, с. 135–146].

Для даного дослідження важливим є положення про ідентифікацію з культурно-історичною спільнотою, яке, хоча і не виходить у свідомості населення на перший план, контроверсійно поєднується з процесами етнокультурного подвоєння, що виливається в нестійкості розуміння кордонів територіально-політичної спільноти, а отже, централізованого національного суверенітету.

Метою статті є побудова описової характеристики подвоєння/фрагментації регіональних ідентичностей та макроідентичності України як чинника посилення зовнішнього впливу.

Виклад основного матеріалу. Етнічна модель нації для України, як впливає з наведеного вище, є сприятливою в аспекті створення етнополітичних та етнокультурних розламів, лінії яких проходять через правобережну та лівобережну Україну, Крим і Донбас, Харківщину та Дніпропетровщину. З іншого боку, в Україні малореалістичним стає також виконання завдання консолідації

суспільства та зменшення зовнішнього впливу на нього засобами націоналізму як мобілізуючої ідеології. Це пов'язано з тим, що націоналізм вимагає від своїх прихильників визнання одноцентрового культурного та політичного суверенітету з допущенням етнокультурної гетерогенності. Ця гетерогенність, проте, допускається за умови вибудовування ієрархій етнічних ідентичностей із відповідними полюсами, в яких провідним стає державоутворюючий політичний клас, що досягає міжетнічного консенсусу [16, с. 272–235].

Оскільки міжетнічний консенсус, за наявності подвоєних етнорегіональних ідентичностей, стає утрудненим, то виникають перепони також і для всадженої політичної нації з інтеграційним інструментарієм інституту громадянства, ідеологія якого (через її зв'язок з лібералізмом та соціалізмом) конфронтує з ідеологічними настановами націонал-радикалізму населення західних регіонів України. Частковим компромісом для розв'язання проблеми впливу держав-ініціаторів іредентистських проєктів стає консолідація України через поєднання етнічності та громадянськості нації через експлуатацію пропагандистського протиставлення «ми» (свої) – «вони» (чужі, вороги, до яких зараховується Польща, Угорщина, Румунія, Росія). Подвоєння ідентичностей зумовлює, з одного боку, нерозрізнення своїх і чужих, а з іншого – стає однією з детермінант посилення зовнішнього впливу та культурного, пропагандистсько-політичного тощо навіювання. Історично подібна подвоєність створювалася переважно через окупаційну етнополітику, яка призводила до порушення етнокультурної гомогенності розселення титульного етносу через практики конструювання штучних етноконтактних територій. Саме на територіях України подібні експерименти набули найбільшого розмаху, наслідками якого стають нині подвійні ідентифікації населення з мешканцями, що представляють етнічні меншини.

У зазначеному аспекті наявні спільні риси між етнополітичними стратегіями монархічних еліт Російської імперії та номенклатурних еліт Радянського Союзу. Спільність стратегій полягає в застосуванні двох технологій впливу на етнокультурний профіль відповідних регіонів: з одного боку, масштабного, політично-вмотивованого етнічного міксування, з іншого – спрямованого етнічного геноциду та депортацій.

Як етнічне міксування, так і геноциди зумовлюють розчинення етнічної ідентичності й, відповідно, створюють підстави для самонерозуміння. Адже спільноти, які мешкають на територіях із не керованим з їхнього боку процесом заселення перестають сприймати себе як господарі цих територій, а отже, перестають взагалі опікуватися проблемами їх управління. Простіше кажучи, вони зникають до зовнішнього впливу, оскільки в них немає навіть ілюзії контролю щодо простору життєвого мешкання.

Етнічне міксування сприяє стиранню історичної пам'яті. Як відзначає Ю. Романенко, в Україні є поширеним феномен соціально-історичної амнезії, з чим можна повністю погодитися. Розвиваючи цю думку, варто наголосити на тому, що спільнота без соціально-історичної пам'яті перестає сприймати себе як реальну (це, власне, стосується й окремих її представників). Відповідним чином, таке сприйняття себе як ірреальної стає чинником розчинення її суб'єктності [13, с. 188–189].

У цьому сенсі здійснення вибору між східнослов'янськими країнами, православ'ям і уніатством стає первинним релігійно-культурним розламом. Українцям доводиться штучно балансувати між Росією та Європою, між європейською та євроазійською ідентичностями, між ЄС та Євразією, між Сходом і Заходом, між комунітаризмом та індивідуалізмом, між етнічністю та національністю. Це положення підтверджується даними численних емпіричних досліджень.

Так, згідно з даними прес-релізу КМІС «Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, лютий 2019 року», в Україні в лютому 2019 року добре або дуже добре ставилося до Росії 57% українців, погано або дуже погано – 27%, 17% не визначилися; до росіян (громадян Росії) позитивно ставилося 77% українців, до керівництва Росії – 13% (переважно за рахунок Сходу і Донбасу). Позитивне ставлення до Росії зумовлено переважно позитивним ставленням до росіян (громадян Росії) [10].

Звернемо увагу на те, що респонденти (як і дослідники) розотожнюють росіян та політичне керівництво РФ, хоча і громадяни РФ унаслідок подібного рефреймінгу стають простими «пішаками» в реалізації волі політичного керівництва РФ. У цьому аспекті їх консолідованість є представленою у свідомості дослідників і респондентів як окремішність.

Як наголошують дослідники КМІСу, «за весь період спостережень (з 2008 до 2019 року) ставлення українців до Росії було позитивнішим, аніж росіян – до України. У лютому 2019 року в Росії добре або дуже добре ставилося до України 34% населення, погано або дуже погано – 55%, тобто зараз українці набагато краще ставляться до Росії, ніж росіяни до України (57% у порівнянні з 34%, тобто різниця у 23 відсоткових пункти)» [10].

Фактично на шостому році втручання РФ у регіональні конфлікти на півдні та сході, як стає очевидним, респонденти у своїх варіантах відповіді не сприймають зазначену обставину як те, що має

змінювати ставлення до РФ. Адже йдеться якраз про територіально-політичну (громадянську) ідентичність, яка в Україні виразно поступається перед етнокультурною. Останнє, вочевидь, відображає й особливості самосприйняття респондентів, які не лише відокремлюють росіян від їхньої держави (Росії), але і самих себе також відокремлюють від держави (України).

Доволі парадоксально виглядають й інші результати опитувань цієї ж інституції. Так, порівняно з лютим 2018 року, тобто за рік (у порівнянні з 2019 роком), кількість тих, хто бажає закритих кордонів із Росією, зменшилася на 5% (з 44% до 39%), а кількість тих, хто бажає незалежних відносин, але без кордонів і митниць, збільшилася (з 44% до 48%). У Росії порівняно з березнем 2018 року теж зменшилася кількість бажаючих закритих кордонів з Україною (було 39%, стало 25%) [10].

Закцентуємо увагу на тому, що зменшена кількість респондентів у РФ, які бажали б закритих кордонів з Україною, виглядає в умовах територіальної експансії та іредентистських проєктів, ініційованих РФ, логічніше, аніж зменшена кількість українських респондентів, які бажали би відкритих кордонів із державою-агресором.

Результати опитувань 2020 року в цьому сенсі теж не виглядають обнадійливими. Так, згідно з даними опитування КМІСу «Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, лютий 2020 року», в Україні у лютому 2020 року добре або дуже добре ставилося до Росії 54% українців, погано або дуже погано – 33%, 13% не визначилися. І хоча організатори дослідження наголошують на тому, що «за півроку (з вересня 2019 р., коли проводилися останні заміри) ситуація в Україні щодо ставлення до Росії практично не змінилася», цікавими є зворотні тенденції в самій Росії. Там кількість позитивно налаштованих щодо України респондентів зменшилася на 15% (з 56% до 41%), а кількість респондентів із негативним ставленням до України зросла на 13% (з 31% до 47%) [11].

Зважаючи на істотне погіршення відносин та працюючі по обидві сторони пропагандистські системи промивання мізків, є підстави констатувати лінії посилення зовнішніх впливів, які як в електоральних кампаніях, так і у визначеннях геополітичних орієнтацій є збіжними. Південні та східні регіони з подвійною етнокультурною та територіально-політичною ідентичністю в більшій мірі позитивно сприймають проєкти інтеграції України з Митним союзом, аніж респонденти центральних та західних областей. Ці полюси континууму ЄС-ЄврАЗЕС збігаються з полюсами підтримки ліво-популістських та пролібертаристських і пронаціоналістичних партій. Регіонами популярності перших є південні та східні регіони, а других – центральні та західні.

Запаралеленість геополітичних та електоральних орієнтацій збігається з векторами культурних домінантів, які для респондентів виступають уособленнями звичного для них способу життя та відповідних цінностей. У значній мірі більшим на Україну є зовнішній вплив ЄС, хоча кількість прихильників Митного Союзу, незалежного розвитку й тих, хто не визначився, становить сумарно 55%.

Так, західні регіони фактично ввійшли до України через їх окупацію СРСР в 1939 році. Їх етнокультурне формування відбувалося під впливом Польщі, що сприяло зростанню націоналізму та витворенню регіональної ідентичності романтизованого типу на кшталт «Пьемонту України».

Через це сформувалися чинники, які сприяли розвиткові уявлень про етноцентричну політичну націю. Подібна романтизація образів українізованої України, починаючи із середньовічного Галицько-Волинського князівства і закінчуючи УНР, створило своєрідний комплекс надцінності зі схильністю до дискурсу утисків етнічних груп, які не виконують державоутворювальну роль.

Паралельно зі зростаючою етноцентричністю населення, посиленням дискурсу державності, ревізією історії, протиставленням росіянам і російськомовним, антиімперською риторикою звинувачень Росії в Голодоморі серед населення заходу України відбувалася негативізація образу Росії, глорифікація неросійських і неросійськомовних етноменшин, зростання антиіредентистських настроїв, ініціювання проєктів створення альянсів з європейськими та євроатлантичними економічними та військово-політичними організаціями, максимальне віддалення від Росії, протиставлення унітаризму проєктам федералізації з проросійським авторством.

В етнополітичній карті Російської імперії та СРСР південні та східні регіони зазнали, як вже відзначалося вище, впливу практик утворення штучних етноконтактних зон та примусового переселення. За рахунок цього сформувалися чинники, які сприяли розвиткові уявлень про цивільно-космополітичну націю. Останньому в значній мірі сприяли компактні поселення євреїв на території південних міст (Одеса, Херсон, Миколаїв) у період імперської Росії. За часів комуністичної імперії СРСР етнополітику було змінено в напрямі деетнізації селянського населення та примусової русифікації населення великих міст.

Паралельно зі зростаючою мультиетнічністю та фрагментованою етнічною ідентичністю мешканців відбувалося насадження радянської моделі індустріалізму. Створюваний у південних та східних регіонах тип етнічних спільнот був переорієнтованим на урбаністичний спосіб життя зі збереженням у західних регіонах агро- та туристично-орієнтованого типу територіальних поселень (за виключенням великих міст).

Разом із цим у зазначених регіонах із поступовою деградацією системи управління та інфраструктури радянського періоду зростала психосоціальна депресія населення. У Криму йшлося про створення територій запущеності й замороження будівництва нових автошляхів, мостів, пляжно-туристичних зон, формування в населення «комплексу покинутості».

Посилення депресивних тенденцій у ще більшій мірі зачепило Донбас (Донецьку та Луганську області) через кризу видобутку вугілля та фактичне заморожування діяльності шахт і містоутворюючих підприємств. Зазначені тенденції, паралельно з виникненням негативно-протестних настроїв серед місцевого населення, сприяли зростанню його чутливості до російської пропаганди.

Кульмінаційною точкою для її успішності можна вважати поворот у мовній політиці, який відбувся після подій 2014 року та став своєрідним ударом по етнокультурній гідності російськомовних спільнот. Цей удар активував рештки історичної пам'яті радянського періоду з ностальгійними згадками про переваги минулого над жахливим проєвропейським сьогоденням.

Проєвропейські та проєвроатлантичні тенденції національного і державного будівництва в період президенства В. Ющенка сприяли протиставленню української ідентичності – російській, що в середньостроковій перспективі переросло в ускладнення відносин російсько- та україномовних громадян України. Ускладнення відбувалося на тлі кон'юнктурних коливань політичних пріоритетів влади в електоральних кампаніях [14].

Водночас блок право-радикальних партій демонстрував все більшу прихильність до інтеграції з ЄС. Культурний та політичний розлам прихильників проєвропейського та проєвроазійського проєктів відбувся на Майдані, який став точкою неповернення до ефемерної єдності та загострення поляризованості проросійської (євроазійської, комуністичної, «космополітичної») та проєвропейської (націоцентричної, ліберальної) ідентичностей в Україні. Зазначене означало переростання латентних проєктів зовнішнього впливу в гібридне інформаційно-пропагандистське протистояння та відкрите розгвинчування сепаратизму/іредентизму.

Висновки. Фрагментована та дифузійна ідентичність різних регіонів України є дотичною до зміни уявлень їхніх мешканців щодо найбільш прийняттого вектору зовнішнього (культурного та політичного) впливу. Цей вектор є залежним від рівня легітимності українців до діючої влади і перебуває в спектрі геополітичної орієнтації ЄС/НАТО – Митний Союз. Аналіз даних емпіричних соціологічних досліджень дає підстави вести мову про наявність коливального контуру настроїв, які зумовлюють включення в процес визначення того чи іншого зовнішнього центру сили, з одного боку, західних та центральних, а з другого боку, та південних та східних регіонів. При цьому меншість поділяє позицію обмеженого впливу на Україну різноманітних альянсів держав та збереження нейтрального суверенітету. Водночас показники ставлення до ЄС та НАТО, Митного Союзу, як і раніше, різняться на заході та сході країни. При цьому серйозними є відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях, що фіксуються в емпіричних соціологічних дослідженнях, в областях з найбільшою прихильністю до двох моделей держави і суспільства: націократичної та цивільно-територіальної (Галичина і Донбас).

Нестійкість регіональної ідентичності, як правило, корелює з поширеними в минулому практиками імперій (феодално-монархічної та радянської) на штучне етнокультурне міксування та депортацію автохтонного населення на віддалені території. Переважна більшість жителів України, володіючи особливими культурно-мовними характеристиками, як і раніше, не має чіткого політичного світогляду, який залежить від ситуаційної кон'юнктури влади і змінюється з плином часу під зовнішнім впливом ситуаційно-домінуючих центрів сили інших суспільств.

Україна як суспільство характеризується вираженими регіонально-культурними відмінностями, які сформувалися у зв'язку з особливим історичним досвідом окупації її різних регіонів та їх штучним територіально-політичним композиціонуванням. Проведений аналіз показав, що ідея загальноукраїнської громадянської ідентичності має часткову підтримку на державному рівні й поділяється більшістю жителів України. Водночас поряд з усвідомленням себе частиною української держави для значної частини українців, як і раніше, важливими є їхні етнічні, культурні та мовні особливості, які можуть бути пов'язані з чинниками приналежності до певного регіону. Таким чином, регіональні аспекти української ідентичності стають генералізованою детермінантою допущення того чи іншого центру зовнішнього впливу на Україну.

Gugin E. Ethno-cultural factors of Ukraine geopolitical positioning as an object of external influence

The article describes the descriptive characteristics of the doubling / fragmentation of regional identities and macroidentity of Ukraine as a factor in strengthening external influence. As a result of the study, it was determined that the fragmented and diffuse identity of different regions of Ukraine is

related to changing the perceptions of their residents about the most acceptable vector of external (cultural and political) influence. This vector depends on the level of legitimacy of the current government and is in the spectrum of geopolitical orientations of the EU / NATO - Customs Union. Analysis of the data of empirical sociological research gives grounds to talk about the presence of an oscillating contour of moods, which determine the inclusion in the process of determining a particular external center of power from the western and central, on the one hand, and southern and eastern regions.

It is emphasized that the minority of the population shares the position of limited influence on Ukraine of various alliances of states and preservation of neutral sovereignty. At the same time, the indicators of attitudes towards the EU and NATO, the Customs Union, still differ in the west and east of the country. The existence of correlative differences in foreign policy, electoral, ethno-cultural orientations, which are still recorded in empirical sociological research in the areas with the greatest commitment to the two models of ethno-social structure, state and society: national and civil territorial (Galicia and Donbass).

It is noted that the instability of regional identity, as a rule, correlates with the common practices of empires in the past (feudal-monarchical and Soviet) on artificial ethno-cultural mixing and deportation of indigenous people to remote areas. It is stated that the vast majority of Ukrainians, having special cultural and linguistic characteristics, still do not have a clear political worldview, which depends on the situational situation of power and changes over time under the external influence of situational centers of power of other societies.

It is emphasized that Ukraine as a society is characterized by pronounced regional and cultural differences, which were formed in connection with the special historical experience of the occupation of its various regions and their artificial territorial and political composition. The analysis showed that the idea of a common Ukrainian civic identity has partial support at the state level and is shared by the majority of Ukrainians.

At the same time, it was stated that along with self-awareness as part of the Ukrainian state, for a significant part of Ukrainians, their ethnic, cultural and linguistic features are still important, which may be related to factors of belonging to a particular region. Based on this, it is concluded that the regional aspects of Ukrainian identity become a generalized determinant of the assumption of a particular center of external influence on Ukraine.

Key words: external influence, regional identity, macroidentity, ethnocentric model of society, civil-political model of society, ethnocentrism, nationalism.

Література:

1. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / Пер. с немецкого С.В. Базарновой. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2000. 367 с.
2. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. Прес-реліз київського міжнародного інституту соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=11&t=3>
3. Грицак Я. Страсти за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ : «Критика», 2011. 350 с.
4. Крылов М.П., Гриценко А.А. Этнокультурный градиент: региональная идентичность и историческая память в соседних районах России и Украины. *Культурная и гуманитарная география*. 2012. № 2. С. 135–146.
5. Макаренко Н.Ю. Національна ідентичність: особливості формування. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2010. Вып. 1. С. 188–196.
6. Майборода О., Панчук М. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви. *Мовна ситуація в Україні : між конфліктом і консенсусом*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
7. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008.
8. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
9. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
10. Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, лютий 2019 року. Прес-реліз Київського Міжнародного інституту соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=831&page=11&t=3>
11. Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, лютий 2020 року. Прес-реліз Київського Міжнародного інституту соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=933&page=3&t=3>

12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и изменение мирового порядка (отрывки из книги). *Pro et Contra*. 1997. Т. 2. № 2. С. 142–147.
13. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монография / ред.-коорд. Ю.В. Романенко и др. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.
14. Arel D. The "Orange Revolution": Analysis and Implications of the 2004 Presidential Election in Ukraine". URL: http://www.ukranianstudies.uottawa.ca/pdf/Arel_Cambridge.pdf
15. Brubaker R. Nationalism Refrained: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 216 p.
16. Brubaker R. Myths and misconceptions in the study of nationalism. The state of the nation. Ernest Gellner and the theory of nationalism/Ed. A.J.A. Holl. Cambridge, 1998. P. 272–305.
17. Stepan A. Ukraine: Improbable democratic "nation-state" but possible democratic "state-nation"? *Post-Soviet affairs*. Columbia, 2005. № 4. P. 279–308.

УДК 327.56(5–15)

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.2\(46\).226605](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.2(46).226605)

ЗАСТОСУВАННЯ ІДЕЙ НЕОРЕАЛІЗМУ ТА НЕОЛІБЕРАЛЬНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В ЯДЕРНІЙ ПОЛІТИЦІ ІРАНУ

Гергієва В. О.,

аспірантка кафедри міжнародних відносин

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

провідний фахівець Центру міжнародних досліджень

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

молодший науковий співробітник

Одеського центру з питань нерозповсюдження

ORCID ID: 0000-0002-1658-3189

Стаття розглядає дві антагоністичні теорії міжнародних відносин – неореалізм та неоліберальний інституціоналізм на прикладі ядерної політики Ірану. Автор порівнює підходи неореалістів та неоліберальних інституціоналістів до проблеми ядерного розповсюдження й аналізує, як ці підходи можуть пояснити еволюцію воєнної ядерної програми Ірану. Іран – це країна, яка має значні енергетичні ресурси, а саме займає друге місце після Саудівської Аравії за обсягом запасів нафти і друге – за обсягом запасів природного газу після Росії; також Іран має унікальне географічне положення в таких регіонах, як Персидський залив та регіон Близького Сходу. Також політика Ірану формується на основі шиїтського напрямку ісламу, що вже відрізняє цю країну, враховуючи особливі несприятливі історичні умови, за яких формувалася шиїтська течія ісламу, та події Ісламської революції в Ірані 1979 року та ірано-іракської війни 1980–1988 рр., коли Іран зіткнувся з Іраком та використанням хімічної зброї сам на сам. Той факт, що не було міжнародної реакції на використання Іраком хімічної зброї, посилив відчуття ізоляції Ірану. Цей досвід, безумовно, відпечатався в іранській національній психіці та викликав ще більш глибоку недовіру до міжнародних договорів про контроль над озброєннями. Відносини США та Ірану вкрай напружені та нестабільні, залежать від Адміністрації США та політичної ситуації в Ірані, адже Іран традиційно маневрує між радикальними консерваторами та більш поміркованими політиками. Вибори США 2020 та вибори в Ірані 2021 р. стануть важливим етапом подальшого розвитку відносин та визначать долю Спільного всеосяжного плану дій (СВПД). У статті досліджується, наскільки теоретичні міркування прихильників теорій неореалізму та неоліберального інституціоналізму знайшли відображення у практичній ядерній політиці Ірану, і який вплив ці дві теорії можуть мати на подальше формування ядерної стратегії іранського керівництва в майбутньому.

Ключові слова: теорія міжнародних відносин, неореалізм, неоліберальний інституціоналізм, ядерна політика Ірану, СВПД, режим ДНЯЗ, МАГАТЕ.

Постановка проблеми. Іранська ядерна програма є однією з найсерйозніших міжнародних проблем у XXI столітті. Для вирішення непростой практичної проблеми іранської ядерної програми використовується в тому числі й теоретичне обґрунтування. Ядерна політика Ірану може бути добре пояснена через призму двох теорій міжнародних відносин – неореалізму та неоліберального інституціоналізму. Як вбачається, міркування обох цих теорій міжнародних відносин впливали на практичну політику іранського керівництва в ядерній сфері за останні чотири десятиліття (з початку 1980-х до початку 2020-х рр.). Різні президенти Ірану надавали перевагу різним моделям ядерної політики, дехто з них діяв відповідно до логіки неореалізму, дехто керувався логікою неоліберального інституціоналізму, а інколи мало місце переплетення ключових елементів обох теорій у практичній ядерній політиці Ірану. Дана стаття розглядає взаємовідношення практичної політики Ірану в ядерній сфері з теоретичними висновками неореалізму та неоліберального інституціоналізму й обґрунтовує логіку іранської ядерної політики цими двома теоріями, які вбачаються найбільш підходящими для пояснення мотивів проведення ядерної програми Ірану. Проблема вирішення питання ядерної програми

Ірану крізь призму теорій неореалізму та неоліберального інституціоналізму пов'язана з такими науковими та практичними завданнями, як:

– пояснення мотивів іранської ядерної політики, що важливо для розуміння того, як поводитися по відношенню до Ірану;

– розроблення прогнозу подальшого ймовірного розвитку ядерної програми Ірану, враховуючи теоретичні напрацювання.

Тематика теорій ядерного нерозповсюдження та іранської ядерної програми знайшла широке відображення в зарубіжній науковій літературі й меншою мірою у вітчизняних дослідженнях. Для цілей даного дослідження вивчену наукову літературу доцільно згрупувати в такі групи:

1. Наукові праці класиків і засновників неореалізму (К. Уолц, Дж. Міршеймер, Р. Беттс).

2. Праці прибічників теорії неоліберального інституціоналізму (Р. Кейхан, Р. Янг, А. Шмідт, Г. Мюллер).

3. Загальнотеоретичні дослідження, в яких порівнювалися різні теорії міжнародних відносин та їх трактування причин ядерного розповсюдження (К. Тарасов, А. Бакланов, Р. Вольф, Г. Хельман).

4. Роботи, присвячені практичним аспектам ядерної політики Ірану (Р. Літвак, Е. Геранмайе, Д. Олбрайт, В. Сажин, Ю. Свешнікова).

Крім вищезгаданих іноземних учених, проблематика як теорій ядерного розповсюдження, так і їх відображення в ядерній політиці Ірану була висвітлена в роботах таких українських вчених, як П. Сіновець, С. Галака, Г. Перепелиця, О. Чебан.

Мета статті – з'ясувати взаємовідношення практичної ядерної політики Ірану з теоретичними напрацюваннями неореалізму та неоліберального інституціоналізму.

Виклад основного матеріалу. Існує кілька теорій міжнародних відносин, які по-різному пояснюють мотиви набуття державами ядерної зброї. У даній статті увагу зосереджено на двох із них, які, як убачається, найкраще пояснюють мотивацію ядерної політики Ірану, а саме неореалізму та неоліберального інституціоналізму. Суть неореалізму полягає у фокусуванні на зовнішніх безпекових факторах впливу на політику держави. Причини набуття державами ядерної зброї неореалісти пояснюють наявністю факторів зовнішньої загрози безпеки державі, які неминуче змушують її керівництво розвивати воєнну ядерну програму, щоб потім ядерна зброя нейтралізувала виклики національній безпеці [1, с. 149]. Особливо потужним чинником впливу на рішення держави набуття ядерну зброю може стати той факт, що її безпеці загрожує інша держава, яка вже володіє ядерною зброєю [2]. Один з основоположників неореалізму Кеннет Уолц пояснював іранську ядерну політику так: Іран, відчуючи загрозу з боку таких ядерних держав, як США та Ізраїль, був змушений також розвивати ядерну зброю з метою знизити рівень цієї загрози. Неореалісти вважали ядерне розповсюдження позитивним явищем, і сам К. Уолц намагався довести в одній зі своїх статей, що набуття Іраном ядерної зброї покращило б регіональну безпеку на Близькому Сході та зміцнило міжнародну стабільність загалом [3].

Неоліберальний інституціоналізм, на відміну від неореалізму, описує ядерне розповсюдження як небезпечне і вкрай небажане явище у світовій політиці та пояснює логіку ядерної політики держав впливом міжнародних інституцій, які створюють такі обов'язкові для виконання міжнародні норми, що держави змушені їм підкорятися, в тому числі й відмовлятися від планів набуття ядерної зброї [4, с. 163]. Той факт, що дев'ять держав набули ядерну зброю, неоліберальні інституціоналісти пояснюють недостатньою розвиненістю норм міжнародного права та відповідних інституцій, метою діяльності яких було стримування розповсюдження ядерної зброї (наприклад, Міжнародної агенції з атомної енергії, або МАГАТЕ) [5, с. 253]. Те, що Іран, попри розвиток ядерної програми, так і не набув ядерну зброю, неоліберальні інституціоналісти пояснюють посиленням норм міжнародного права, регламентованих Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), та збільшенням впливу міжнародних інституцій, які стежать за дотриманням міжнародних норм нерозповсюдження (таких як МАГАТЕ) [6, с. 106].

Таким чином, виходячи з положень неореалізму та неоліберального інституціоналізму, маємо два варіанти пояснення ядерної історії та сучасної ядерної політики Ірану. Спочатку розглянемо той варіант, який обґрунтовують неореалісти.

Згідно з логікою неореалістів, Іран розпочав свою воєнну ядерну програму, керуючись мотивами підвищення своєї безпеки та захисту держави від зовнішніх загроз. У 1980 році Іран розпочав затяжну війну з Іраком, яка стала великим викликом безпеці новоствореної Ісламської Республіки Іран (ІРІ), сформованої в ході революції в 1979 році. Впродовж війни Ірак навіть застосував хімічну зброю проти Ірану [7, с. 44], і були відомості, що Ірак таємно розробляє й інші види зброї масового ураження, зокрема ядерну зброю [8]. Крім того, в той час як новостворена ІРІ фактично перебувала в міжнародній ізоляції і мала напружені відносини як з обома тодішніми супердержавами (США та СРСР), так і з країнами Руху неприєднання [9], Ірак користувався широкою підтримкою різних

держав [10], які активно постачали йому озброєння та військових фахівців [11, с. 201]. Опинившись у такій скрутній ситуації, іранське керівництво в першій половині 1980-х років прийняло рішення розвивати військову ядерну програму [12].

У 1990-х роках таємне розроблення ядерної зброї в Ірану продовжилось, оскільки іранські лідери, керуючись підходами неореалізму, продовжували остерігатися загрози з боку США та Ізраїлю, особливо враховуючи прийняту адміністрацією президента Білла Клінтона у 1994 році доктрину «подвійного стримування» Іраку та Ірану, які оголошувалися головними ворогами США на Близькому Сході [13, с. 106].

Логікою неореалістів, судячи з усього, керувався й іранський президент Махмуд Ахмадінежад, який впродовж свого правління у 2005–2013 роках зробив ставку на конфронтацію з країнами Заходу та опору на військову силу і ядерну програму [14]. У 2005–2008 роках адміністрація американського президента Джорджа Буша всерйоз обговорювала ймовірність військової операції проти Ірану [15], покликаної зупинити його ядерну програму, й такі дискусії могли тільки захопити іранське керівництво до продовження ядерної програми задля протидії зовнішнім загрозам безпеці країни. Дана ядерна політика Ірану знову ж таки відповідала логіці неореалізму. Наприкінці правління президента Махмуда Ахмадінежада в 2013 році Іран, за оцінками експертів, підійшов дуже близько до порогу набуття ядерної зброї, і для створення ядерної бомби в той час Ірану знадобилося б, за різними оцінками, від кількох місяців до кількох тижнів [16].

У 2013 році до влади в Ірані прийшов новий президент Хасан Рухані, команда якого з дозволу верховного лідера країни аятоли Хаменеї розпочала мирні переговори з міжнародною спільнотою щодо врегулювання проблеми іранської ядерної програми й пішла на поступки в цьому питанні. Унаслідок цих переговорів Іран підписав спочатку тимчасову угоду з країнами шістки (п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН (Великобританія, Китай, Росія, США та Франція) плюс Німеччина) у листопаді 2013 року [17], а потім у липні 2015 року уклав остаточну ядерну угоду, яка отримала назву Спільний всебічний план дій (СВПД) [18]. Тимчасова ядерна угода 2013 року та СВПД 2015 року обмежили іранську ядерну програму, сприяли збільшенню її прозорості та контрольованості і знизили ризик набуття Іраном ядерної зброї.

Таку відмову від імовірного попереднього курсу на набуття ядерної зброї також можна пояснити логікою неореалізму. У 2013 році Іран мав нагоду переконатися в тому, що США не є для нього реальною військовою загрозою після того, як президент Барак Обама спочатку пригрозив режиму Башара Асада в Сирії війною за застосування хімічної зброї, а потім, незважаючи на репутаційні та іміджеві втрати, відступився від своєї обіцянки і за посередництва Росії пішов на мирне врегулювання, домовившись із Сирією про знищення її хімічної зброї [19]. Ця подія могла показати Ірану, що США справді налаштовані на діалог з ворожими режимами і з Вашингтоном варто домовлятися. За даними видання «Бізнес-інсайдер», саме бажання заспокоїти союзний сирійському режиму Башара Асада Іран та не допустити його виходу з переговорів з ядерного питання могло бути однією з головних причин того, що американський президент вирішив відмовитися від воєнної кампанії в Сирії [20]. Таким чином, у 2013 році іранське керівництво могло дійти висновку, що безпеці країни не загрожує війна з ядерною державою, що безпека ІРІ може бути гарантована і без ядерної зброї, і тому рішення Ірану піти на поступки в ядерному питанні також у цілому відповідає логіці неореалізму.

З приходом до влади у США Дональда Трампа у 2017 році відносини Тегерану та Вашингтону знову загострилися. США вийшли зі СВПД у травні 2018 р. і почали відновлювати економічні санкції проти Ірану, останній у відповідь на це також вийшов зі СВПД у травні 2019 р. і почав нарощувати запаси високозбагаченого урану всупереч положенням ядерної угоди [21]. Втім, говорити про те, що Іран збирається набувати ядерну зброю, зарано, і досі, навіть попри зростаючу загрозу воєнного зіткнення зі США, Іран не став здійснювати кроки, які могли би свідчити про його наміри стати ядерною державою. Наприклад, Іран збільшив рівень збагачення урану, але довів його лише до 4,5%, що є досить низьким показником і дуже далеким від 90% збагачення, яке необхідне для виробництва ядерної бомби [22].

Як вбачається, така відмова Ірану від набуття ядерної зброї на тлі войовничої риторики президента Трампа суперечить логіці неореалізму, особливо після того, як США 3 січня 2020 року вдалися до вкрай провокаційного кроку, організувавши вбивство високопоставленого іранського генерала Касема Солеймані [23], у відповідь на що Іран був змушений відреагувати завданням ракетних ударів по американській базі в Іраку [24]. Ці події як ніколи раніше наблизили США та Іран до війни, хоча, як і у вищезгаданому випадку із Сирією у 2013 році, американська адміністрація в січні 2020 року вирішила знехтувати іміджевими та репутаційними втратами і не розпочинати ризиковану і дорогу воєнну кампанію. Тим не менше, на відміну від 2013 року, у 2020 р. сторони вже обмінялися ударами, причому в конфлікт був утягнутий безпосередньо сам Іран, а не його союзники. Тому в січні 2020 р. Тегеран отримав нагоду наочно переконатися, що йому може загрозувати війна з ядерною наддер-

жавою, в якій ризиковано спиратися лише на іранські конвенційні озброєння. Отже, мав місце класичний випадок, коли згідно з логікою неореалістів країні слід набувати ядерну зброю.

Однак поведінка Ірану демонструє протилежне. Хоча Іран і збільшив кількість запасів збагаченого урану, однак збагачує він його лише до 4,5% і не поспішає збагачувати його до збройового рівня в 90%, у чому регулярно можуть переконуватися інспектори МАГАТЕ, які попри виходу Ірану з СВПД продовжують користуватися можливістю відвідувати всі іранські ядерні об'єкти [25]. Той факт, що Іран не обмежив доступ інспекторів МАГАТЕ на свою територію, як це він робив за часів президентства М. Ахмадінежада [26], сприяє збільшенню прозорості іранської ядерної програми і робить практично неможливим таємне розроблення ядерної зброї, що знову ж таки свідчить про відсутність в Ірану намірів розробляти ядерну зброю, принаймні на даному етапі.

Таким чином, логіка неореалістів досить непогано пояснює мотивацію ядерної політики Ірану до 2017 року, однак вона не здатна переконливо пояснити причини відмови Ірану від спроб набути ядерну зброю в період президентства Дональда Трампа. Тому варто розглянути теорію неоліберального інституціоналізму, яка, як убачається, здатна краще пояснити ті моменти ядерної історії, які не вписуються в логіку теорії неореалізму.

Суть теорії неоліберального інституціоналізму полягає в припущенні того, що держави набувають ядерну зброю тільки тоді, коли відчувають слабкість міжнародних інституцій, які борються з ядерним нерозповсюдженням [27, с. 133]. До таких інституцій можна віднести МАГАТЕ, Раду Безпеки ООН, певною мірою ЄС та НАТО, а також міжнародні ініціативи, які об'єднали держави в спільних зусиллях протидії ядерному нерозповсюдженню, такі як Глобальне партнерство з протидії ядерному розповсюдженню, Глобальна ініціатива з боротьби з актами ядерного тероризму, Ініціатива з боротьби з нерозповсюдженням та інші подібні механізми міжнародної співпраці, які зміцнюють режим Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). На думку неоліберальних інституціоналістів, у глобалізованому світі позитивна роль міжнародних інституцій зростає, в тому числі й тому, що збільшуватимуться їхні практичні можливості завадити неядерним державам зайнятися створенням ядерної зброї [28, с. 32]. Тому згідно з теорією неоліберального інституціоналізму з плином часу кількість бажаючих поповнити ядерний клуб під впливом інституцій неухильно зменшуватиметься, і нові ядерні держави зможуть з'явитися лише в тому випадку, якщо раптом ослабнуть міжнародні інституції [29, с. 5].

За логікою неоліберальних інституціоналістів, Іран розпочав воєнну ядерну програму в той час, коли міжнародні інституції з протидії ядерному розповсюдженню ще не були настільки сильними, щоб завадити Тегерану намагатися виробити ядерну зброю. Деякі неоліберальні інституціоналісти [30, с. 74] вказують на те, що всі воєнні ядерні програми країн розпочалися в період до приблизно 1985 року, коли вплив міжнародних інституцій ще не був достатньо сильним. З кінця 1980-х років дотепер жодна країна не розпочинала воєнну ядерну програму, оскільки режим ядерного нерозповсюдження та підтримуючі його інституції зміцніли настільки, що набувати ядерну зброю стало занадто ризиковано і важко. З таким твердженням неоліберальних інституціоналістів доводиться погодитися, адже після того, як на початку 1990-х років ядерної зброї позбулися Південно-Африканська Республіка, Україна, Білорусь та Казахстан, у світі залишилися лише воєнні ядерні програми тих країн, що розпочали їх у розпал холодної війни. Це програми дев'яти країн, які на даний момент володіють ядерною зброєю, а також Іраку, Ірану, Лівії та Сирії. А сьогодні з неядерних країн лише Іран всерйоз розглядається як потенційний кандидат на вступ до ядерного клубу, тобто з плином часу кількість воєнних ядерних програм у світі неухильно зменшується. Те, що Іран поки так і не став членом ядерного клубу і не проявляє готовності ним стати, також можна вважати заслугою міжнародних інституцій.

Таким чином, той факт, що Іран розпочав таємну воєнну ядерну програму на початку 1980-х років, а потім її продовжував, з точки зору неоліберального інституціоналізму можна пояснити тим, що міжнародні інституції з протидії розповсюдженню тоді ще були недостатньо міцними. Всерйоз підозрювати Іран в намаганнях набути ядерну зброю міжнародна спільнота почала лише у 2002 році після того, як іранські опозиціонери надали відповідні секретні дані [31], а міжнародний тиск на Іран розпочався лише після приходу до влади президента Махмуда Ахмадінежада у 2005 році. Президент Ахмадінежад проводив безкомпромісну ядерну політику і фактично кинув виклик міжнародним інституціям, які захищали режим нерозповсюдження. У відповідь Іран отримав міжнародні економічні санкції, які ставали дедалі жорсткішими і більш руйнівними для іранської економіки та її провідного нафтогазового сектору [32]. У підсумку, восьмирічна історія (2005–2013 рр.) протистояння Ірану та міжнародних інституцій закінчилася перемогою останніх, оскільки Іран під економічним та політичним тиском міжнародної спільноти був змушений піти на поступки в ядерному питанні. Підписання ядерної угоди, яка зобов'язала Тегеран обмежити свою ядерну діяльність та поставити її під суворий міжнародний контроль, можна вважати тріумфом теорії неоліберального

інституціоналізму [33, с. 131], оскільки міжнародна спільнота, використовуючи інструменти Ради Безпеки ООН, МАГАТЕ, а також ЄС, НАТО та інших інституцій, зуміла примусити Іран відмовитися від воєнної ядерної програми та ще й зробила це без застосування небезпечного силового сценарію. Таким чином, попри негативний досвід країн, що раніше відмовилися від воєнних ядерних програм, а потім зіткнулися з іноземними воєнними формуваннями на своїй території (Лівія та Україна), міжнародні інституції продовжують зберігати досить позитивний вплив на ядерне нерозповсюдження, а підходи неореалізму не здобули такого широкого використання в міжнародній політиці, як цього можна було сподіватися, хоча через агресивні дії Росії в Україні та на Близькому Сході, безумовно відбулося відродження концепцій неореалізму. Але поки вдалося уникнути сценарію появи багатьох нових ядерних держав, як проорокували неореалісти. У тому, що попри кризові явища у світовій політиці неядерні держави, в тому числі Іран, поки не намагаються набути ядерну зброю, є, як вбачається, заслуга міжнародних інституцій і норм міжнародного права, а тому теорія неоліберального інституціоналізму, так само як і неореалізм, не втрачає актуальності.

Після виходу США, а потім й Ірану, зі СВПД Тегеран, як уже зазначалося, тим не менше не вдається до провокаційних кроків, які могли б продемонструвати його готовність до набуття ядерної зброї. Як вбачається, Іран не йде на радикальне збільшення відсотка збагачуваного ним урану, насамперед через побоювання негативної реакції міжнародних інституцій, таких як ЄС, а також Рада Безпека ООН. Хоча Іран підтримує досить хороші відносини з двома постійними членами РБ ООН (Росією та Китаєм) [34, с. 63], тим не менше, він пам'ятає, як Китай та Росія підтримали резолюцію РБ ООН № 1929 про економічні санкції проти Тегерану у 2010 році [35]. Китай і Росія не зацікавлені в набутті Іраном ядерної зброї, і, як показало їх голосування за резолюцію № 1929, у випадку, коли іранська ядерна програма заходить надто далеко, вони також готові до санкцій проти Ірану попри хороші відносини з ним і підтримку його антиамериканського курсу. Тому, як вбачається, Іран не наважиться вдруге провокувати дружні до нього великі держави до санкцій і не здійснюватиме в найближчому майбутньому радикальних кроків, які свідчитимуть про його намір набути ядерну зброю.

Така політика відмови від планів набуття ядерної зброї вигідна Ірану ще й тому, що вона дозволяє підтримувати розкол серед країн Заходу, адже країни ЄС, спостерігаючи за тим, як поки що Іран утримується від наближення до так званого ядерного порогу, продовжують критикувати політику американської адміністрації Дональда Трампа [36], яка першою почала руйнування ядерної угоди з Іраном, попри те, що Іран не порушував її положень [37].

Таким чином, фактор міжнародних інституцій (насамперед таких як Рада Безпеки ООН та ЄС) продовжує здійснювати стримуючий вплив на ядерну політику Ірану. Водночас слід визнати, що суперечлива політика американського президента Дональда Трампа щодо Ірану та інших пов'язаних з нерозповсюдженням питань багато в чому підірвала єдність та ефективність таких міжнародних інституцій, як РБ ООН, ЄС та НАТО, які, на прикладі того ж Ірану, ще нещодавно демонстрували свою здатність позитивно впливати на режим ядерного нерозповсюдження. Політика президента Дональда Трампа, так само як і його російського колеги Володимира Путіна, змушує країни дедалі більше замислюватися над можливостями проведення політики в дусі неореалізму, а не неоліберального інституціоналізму. Адже в умовах ослаблення євроатлантичної солідарності та відмови президента Трампа надавати достатньо уваги безпеці європейських союзників США по НАТО, навіть демократичні європейські неядерні країни рано чи пізно можуть замислитися про створення ядерної зброї, як це рекомендують неореалісти, особливо якщо зростає загроза з боку Росії. На цьому тлі режим нерозповсюдження і підтримуючі його інституції можуть ослабнути, і це дасть сигнал іранському керівництву про те, що воно також може перейти до неореалістичних методів ведення політики й відновити воєнну ядерну програму. Ймовірність такого сценарію зростає на тлі посилення позицій радикальних консерваторів у Ірані, зокрема тих, які пов'язані з воєнізованою структурою Корпусу стражів ісламської революції (КСІР), яка традиційно підтримує неореалістичні способи ведення зовнішньої політики та завжди робить акцент на воєнній безпеці, а також ракетно-ядерній програмі [38, с. 255].

Верховний лідер Ірану аятола Алі Хаменеї впродовж свого більш ніж тридцятилітнього правління традиційно маневрує між радикальними консерваторами та більш поміркованими політиками (так званими реформістами) або, можна навіть сказати, між прихильниками неореалістичного підходу до зовнішньої політики та їхніми опонентами-реформістами, що здебільшого мислять категоріями неоліберального інституціоналізму, оскільки реформісти бажать більшої відкритості для економіки Ірану та її більшої інтегрованості в глобальний ринок, що автоматично означає відмову від воєнної ядерної програми та конфронтаційного зовнішньополітичного курсу [39]. На даний момент аятола Хаменеї більш схильний підтримати саме радикальних консерваторів, які завжди ставилися до нього дуже лояльно і які за його підтримки вже здобули перемогу на парламентських виборах у лютому 2020 року [40], а тепер готуються виграти наступні президентські вибори та замінити помірковану команду президента Хасана Рухані, термін повноважень якого спливає влітку 2021 року [41].

Глобальна рецесія, викликана пандемією коронавірусу, може тільки посприяти переходу Ірану від інституціоналістських до неореалістичних підходів у зовнішній політиці, адже на тлі економічних труднощів, від яких страждає тепер не тільки Іран, а й цілий світ, ефект від введення чи скасування санкцій проти Ірану буде малопомітний. А це означає, що якщо Іран вирішить взяти курс на набуття ядерної зброї, то міжнародні інституції не зможуть так само ефективно впливати на нього економічними санкціями, як це було у 2010–2013 роках.

Як убачається, найближчими роками, незалежно від того, хто виграє президентські вибори в Ірані у 2021 році, і кого вирішить підтримати аятола Хаменеї, Іран продовжуватиме вже традиційну для нього політику балансування між підходами неореалізму і неоліберального інституціоналізму, оскільки така політика поки є для Ірану найбільш вигідною.

Висновки. Як теорія неореалізму, так і теорія неоліберального інституціоналізму не втрачають актуальності сьогодні. Хоча ці теорії багато в чому суперечать одна одній, але у той час, коли вся світова політика в цілому і зовнішня політика Ірану проводиться в досить суперечливих умовах, обидві теорії можуть використовувати для пояснення різних аспектів іранської ядерної програми. Теорія неореалізму добре пояснює ядерну історію Ірану в період до 2017 р. Теорія неоліберального інституціоналізму особливо ефективно пояснює, чому Іран пішов на підписання СВПД і не розпочав курс на набуття ядерної зброї навіть після свого виходу з цієї ядерної угоди. Однак конфронтаційна зовнішня політика президентів Дональда Трампа та Володимира Путіна багато в чому призводить до суттєвого послаблення тих інституцій, які зуміли змусити Іран піти на обмеження ядерної програми (насамперед РБ ООН, ЄС та НАТО). У цих умовах в Ірані посилюються консервативні політичні сили, які традиційно виступають за застосування неореалістичних підходів у зовнішній політиці й опору на розбудову армії та ракетно-ядерної програми.

Однак, як вбачається, незалежно від результатів майбутніх виборів президента Ірану у 2021 році, а також незалежно від наслідків виборів президента США у 2020 році Іран найближчим часом проводитиме ту політику, яка поки була йому найвигіднішою – балансування між неореалістичними та інституціоналістськими підходами. Багато чого залежатиме від того, яку політику проводитимуть США після президентських виборів і того, чи зможуть вони зміцнити єдність міжнародних інституцій, які зробили ядерну угоду з Іраном реальною. Можливо, єдиний консолідований курс таких інституцій, як РБ ООН, МАГАТЕ, НАТО та ЄС, на повернення до СВПД (звісно, за умови, що обраний на виборах 2020 року президент США та його адміністрація підтримають цей курс) міг би посприяти поверненню Ірану до політики в дусі неоліберального інституціоналізму та його відмові від планів набуття ядерної зброї, принаймні в короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Herhiieva V. Application of the ideas of neorealism and neoliberal institutionalism in Iranian nuclear policy

The article examines two antagonistic theories of international relations – neorealism and neoliberal institutionalism using the case of Iran's nuclear policy. The author compares the approaches of neorealists and neoliberal institutionalists to the problem of nuclear proliferation and analyzes how these approaches can explain the evolution of Iran's military nuclear program. Iran is a country with significant energy resources, namely second place after Saudi Arabia in terms of oil reserves and second in terms of natural gas reserves after Russia; Iran also has a unique geographical location in such regions as the Persian Gulf and the Middle East. Also, a certain policy of Iran is formed on the basis of the Shiite branch of Islam, which already distinguishes this country, given the particularly unfavorable historical conditions under which the Shiite Islam was formed and the events of the Islamic Revolution in Iran in 1979 and the Iran-Iraq War of 1980–1988, when Iran faced Iraq alone and use of chemical weapons by Iraq, which deepened Iranian isolation thoughts. The fact that there has been no international response to Iraq's use of chemical weapons has heightened Iran's sense of isolation. This experience was certainly imprinted in the Iranian national psyche and caused even greater distrust in international arms control treaties. Relations with the United States in Iran are extremely tense and unstable, depending on the US administration and the political situation in Iran, as Iran has traditionally maneuvered between radical conservatives and more moderate politicians. The US elections in 2020 and the elections in Iran in 2021 will be an important stage in the further development of relations and the fate of the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA). The article examines the extent to which the theoretical considerations of proponents of theories of neorealism and neoliberal institutionalism are reflected in Iran's practical nuclear policy and what impact these two theories may have on the future nuclear strategy of the Iranian leadership.

Key words: theory of international relations, neorealism, neoliberal institutionalism, Iran's nuclear policy, JCPOA, NPT regime, IAEA.

Література:

1. Бакланов А.А. Современные теоретические подходы к изучению процессов ядерного распространения. *Вестник Московского университета*. 2009. № 2. С. 147–163.
2. Waltz K.N. The Spread of Nuclear Weapons: More May Better. *Adelphi Papers*. Number 171. London : International Institute for Strategic Studies, 1981. URL: <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/waltz1.htm> (access date: 25.10.2020).
3. Waltz K.N. Why Iran Should Get the Bomb. *Foreign Affairs*. 2012. July/August. Vol. 91. № 4. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2012-06-15/why-iran-should-get-bomb> (access date: 25.10.2020).
4. Keohane R.O. International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. Nashville : Westview Press, 1989. 270 p.
5. Smith R.K. Explaining the Non-Proliferation Regime: Anomalies for Contemporary International Relations Theory. *International Organization*. 1987. Vol. 41. № 2. P. 253–281.
6. Чебан О.Я. Причины підписання Женевської ядерної угоди з Іраном у листопаді 2013 р.: теоретичний аспект. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова*. 2014. Том 19. Вип. 2 (21). С. 104–113.
7. Ali J. Chemical Weapons and Iran-Iraq War: A Case Study in Non-Compliance. *The Nonproliferation Review*. Spring 2001. Vol. 8. Issue 1. P. 43–58. DOI: <https://doi.org/10.1080/10736700108436837>
8. Wilkin S. Iran considered nuclear weapons during 1980s Iraq war, ex-president says. *Reuters*. 2015. Updated on: 29.10.2015. URL: <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-rafsanjaniidUSKCN0SN0E72015/1029> (access date: 25.10.2020).
9. Mahmoud S.S. Legacy of Iran-Iraq War still reverberates 40 years later. *Aljazeera*. 2020. Updated on: 22.09.2020. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/9/22/legacy-of-iran-iraq-war-still-reverberates-40-years-later> (access date: 25.10.2020).
10. U.S. Links to Saddam During Iran-Iraq War. *NPR*. 2005. Updated on: 22.09.2005. URL: <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=4859238> (access date: 25.10.2020).
11. Litwak R.S. The Soviet Union and the Iran-Iraq War. In: Karsh E. (eds) : The Iran-Iraq War. London : Palgrave Macmillan, 1989. P. 200–214. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-20050-4_13#citeas (access date: 25.10.2020).
12. Сажин В. Иран, ядерная сделка и атомная бомба. *Международная жизнь*. 2020. URL: <https://interaffairs.ru/news/show/25176> (access date: 25.10.2020).
13. Mirhosseini S.M. Evolution of Dual Containment Policy (the Policy of Clinton's Administration – Clinton's Doctrine) in the Persian Gulf. *Sociology and Anthropology*. 2014. Vol. 2. № 3. P. 106–112.
14. Иран не отступит от своей ядерной программы, заявил Ахмадинежад. *Атоминфо*. 2011. URL: <http://www.atominfo.ru/news8/h0781.htm> (дата обращения: 25.10.2020).
15. Sherwell P. Bush setting America up for war with Iran. *The Telegraph*. 2007. Updated on: 16.09.2007. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1563293/Bush-setting-America-up-for-war-with-Iran.html> (access date: 25.10.2020).
16. Эксперты: Иран может создать атомную бомбу за месяц. *Интерфакс*. 2013. Дата обновления: 25.10.2013. URL: <https://www.interfax.ru/world/337119> (access date: 25.10.2020).
17. Gladstone R., Erbick T. Temporary Nuclear Deal with Iran Takes Effect. *The New York Times*. 2014. Updated on: 21.01.2014. URL: <https://www.nytimes.com/2014/01/21/world/middleeast/iran.html> (access date: 25.10.2020).
18. Joint Plan of Action Negotiated by E3+3 and Iran November 24, 2013, Geneva. URL: <http://pircenter.org/en/articles/1596-joint-plan-of-action-negotiated-by-e33-and-iran> (access date: 25.10.2020).
19. Lockie A. Inside the most embarrassing foreign policy failure of Obama's presidency – the Syrian 'red line'. *Business Insider*. 2018. Updated on: 4.06.2018. URL: <https://www.businessinsider.com/ben-rhodes-on-obamas-syrian-red-line-foreign-policy-failure-2018-6> (access date: 25.10.2020).
20. Engel P. Why Obama Didn't Enforce His Red Line in Syria. *Business Insider*. 2016. Updated on: 23.08.2016. URL: <https://www.businessinsider.com/obama-red-line-syria-iran-2016-8> (access date: 25.10.2020).
21. Iran's enriched uranium stockpile '10 times limit'. *BBC News*. 2020. Updated on: 5.09.2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-54033441> (access date: 25.10.2020).
22. IAEA: Iran Continues to Expand Stockpile of Enriched Uranium. *Voanews*. 2020. Updated on: 4.09.2020. URL: <https://www.voanews.com/middle-east/iaea-iran-continues-expand-stockpile-enriched-uranium> (access date: 25.10.2020).
23. US drone strike ordered by Trump kills top Iranian commander in Baghdad. *CNN News / Z. Cohen et al.* 2020. Updated on: 04.01.2020. URL: <https://edition.cnn.com/2020/01/02/middleeast/baghdad-airport-rockets/index.html> (access date: 25.10.2020).

24. Iran launches missiles at Iraq airbases hosting US and coalition troops. *The Guardian*. 2020. Updated on: 8.01.2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/08/suleimani-assassination-two-us-airbases-in-iraq-hit-by-missiles-in-retaliation> (access date: 25.10.2020).
25. IAEA: Iran Continues to Expand Stockpile of Enriched Uranium. *Voanews*. 2020. Updated on: 4.09.2020. URL: <https://www.voanews.com/middle-east/iaea-iran-continues-expand-stockpile-enriched-uranium> (access date: 25.10.2020).
26. Иран не пускает инспекторов МАГАТЭ в Парчин. *BBC News*. 2012. Дата обновления: 9.06.2012. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2012/06/120608_iran_iaea?МОВ (дата обращения: 25.10.2020).
27. Тарасов К.С. Теоретические подходы к проблеме распространения ядерного оружия. *Вестник МГИМО*. 2015. № 4 (43). С. 130–138.
28. Young O.R. International Cooperation. *Building Regimes for Natural Resources and the Environment*. Ithaca : Cornell University Press, 1989. 302 p.
29. Hellmann G., Wolf R. Neorealism, Neoliberal Institutionalism, and the Future of NATO September. *SecurityStudies*. 1993. Vol. 3. № 1. P. 3–43.
30. Мюллер Х., Шмидт А. Малоизвестная история ядерного разворота: почему государства отказываются от военных ядерных программ. *Индекс Безопасности*. 2012. Том 18. № 3–4 (102–103). С. 69–84.
31. Iran's Nuclear Program Timeline and History. *NTI*. Updated on: June 2020. URL: <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/> (access date: 25.10.2020).
32. Castle S., Cowell A. Europe and U.S. Tighten Vise of Sanctions on Iran. *The New York Times*. 2012. Updated on: 23.01.2012. URL: <https://www.nytimes.com/2012/01/24/world/middleeast/iran-urged-to-negotiate-as-west-readies-new-sanctions.html> (access date: 25.10.2020).
33. Чебан О.Я. Ядерний вибір Ірану: теоретичний та міжнародно-політичний аспекти : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 210 с.
34. George L. Simpson Jr. Russian and Chinese Support for Tehran. *Iranian Reform and Stagnation*. *Middle East Quarterly*. Spring 2010. Vol. 17. № 2. P. 63–72.
35. Resolution 1929 (2010). Adopted by the Security Council at its 6335th meeting, on 9 June 2010. *United Nations Security Council*. URL: [https://www.undocs.org/S/RES/1929%20\(2010\)](https://www.undocs.org/S/RES/1929%20(2010)) (access date: 25.10.2020).
36. US faces European backlash against Iran sanctions. *The Guardian*. 2018. Updated on: 11.05.2018. URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/may/11/europe-prepares-countermeasures-against-us-iran-sanctions> (access date: 25.10.2020).
37. Iran is Implementing Nuclear-related JCPOA Commitments, Director General Amano Tells IAEA Board. *IAEA*. 2018. Updated on: 5.03.2018. URL: <https://www.iaea.org/newscenter/news/iran-is-implementing-nuclear-related-jcpoa-commitments-director-general-amano-tells-iaea-board> (access date: 25.10.2020).
38. Свешникова Ю.В. Влияние иранских элит на ситуацию вокруг ядерной программы. *Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского*. 2013. № 2 (1). С. 253–260.
39. Политические течения в Иране – реформисты, принципиалисты и центристы. *ParsToday*. 2020. Дата обновления: 21.02.2020. URL: <https://parstoday.com/ru/radio/iran-i110290> (дата обращения: 25.10.2020).
40. В Иране прошли выборы: явка была низкой, а поддержка сторонников Хаменеи – высокой. *112.ua*. 2020. Дата обновления: 24.02.2020. URL: <https://112.ua/mir/v-irane-proshli-vybory-yavka-byla-nizkoj-a-podderzhka-storonnikov-hamenei-vysokoy-526716.html> (дата обращения: 25.10.2020).
41. Президентские выборы в Иране пройдут 18 июня 2021 года. *TASS*. 2020. Дата обновления: 24.08.2020. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/9271907> (дата обращения: 25.10.2020).

ЕТАПИ ПРОЦЕСУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН БАЛТІЇ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Масик Ю. Р.,

аспірантка кафедри політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-8092-6908

У статті проаналізовано особливості інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу. Виділено етапи, з'ясовано засади й механізми євроінтеграційної політики країн Балтії. Розкриті проблеми адаптації України до вимог Європейського Союзу, шляхи використання відповідного досвіду Латвії, Литви та Естонії. Розглянуто рекомендації для подальшого зближення України з ЄС.

Вступ десятки нових країн до ЄС у травні 2004 року став якісно новим етапом інтеграційних процесів як у Європі, так і у світі. У зв'язку з цим найбільшим розширенням Європейського Союзу істотно змінився стан економіки в старих країнах-членах, але скоріше це мало визначальні наслідки в усіх сферах економіки для нових країн-членів. Аналіз позитивних і негативних явищ, які супроводжували збільшення ЄС, має вагоме значення для країн, які мають або розглядають можливість вступу до ЄС у подальшому, під час формування довготривалої економічної політики і прийняття рішення про напрями їх інтеграції. Найбільш наближеними до України за рівнем розвитку в ЄС є країни Центральної Європи й Балтії, тому їхній досвід буде корисним для нашої держави.

Інтеграція з Європейським Союзом була менш тяжкою для трьох країн Балтії, ніж для багатьох інших країн, що мають доступ, через їхній сильний суспільний поштовх приєднання до західної політичної, економічної та правової культури, після того як вони відновили свою незалежність від Радянського Союзу в 1990 році. Однак приєднання Естонії, Латвії та Литви мало декілька відмінних рис, пов'язаних із конституційним походженням та установами, що сильно вплинуло на вирішення проблем між урядом та інституціями ЄС. Дорога, яку пройшли країни Балтії при вступі до ЄС, була складною, їх роль в ЄС була не легкою. Сьогодні для складання порядку денного, пов'язаного з ЄС, потрібно більше навичок, ніж раніше, у пошуку союзників і виборі партнерів.

Ключові слова: країни Балтії, Європейський Союз, європейська інтеграція, розширення ЄС, зовнішня політика держави, країни-кандидати.

Постановка проблеми. Прозахідна орієнтація країн Балтії спонукала їх після набуття незалежності чітко і швидко визначитися в стратегічних пріоритетах і векторах зовнішньої політики. Вони взяли за основу західноєвропейську соціально-економічну модель розвитку, Латвія, Литва та Естонія розглядали інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури як один із найважливіших шляхів зміцнення національної незалежності, що гарантуватиме збереження суверенітету й національної безпеки, а також посприяє вирішенню складних економічних і соціальних проблем. Тому головною метою зовнішньої політики країн Балтії стала інтеграція до Європейського Союзу та НАТО, чого після тривалих і значних зусиль вони все-таки досягли.

Вступ до ЄС і НАТО був політичним пріоритетом, сформованим у країнах Балтії задовго до інтеграції в загальноєвропейські механізми економічної взаємодії. Цьому напряму надавалося особливе політичне й навіть символічне значення. Утілення в життя проекту «Return to the West» взяли на себе владні групи, які прагнули вийти з-під російського впливу [1, 22–23].

Актуальність дослідження інтеграції Литви, Латвії та Естонії до Європейського Союзу зумовлено низкою факторів. Вступ балтійських держав до ЄС мав низку особливостей, які так чи інакше знайомі й Україні. Зокрема, у цих країнах є спільні кордони з РФ; значна кількість російськомовного населення проживає на їхніх територіях; у зв'язку з тим що економіка трьох балтійських держав була значною мірою зорієнтована на Росію, енергетична та сировинна залежність від РФ змушувала уряди цих країн шукати виходи із цієї ситуації тощо. Отже, вивчення досвіду вирішення цих проблем, як і загальом руху Латвії, Литви та Естонії до об'єднаної Європи, є для України дуже важливим.

Метою статті є проаналізувати особливості інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу; розглянути етапи, засади й механізми їхньої євроінтеграції, вивчити євроінтеграційний досвід балтійських держав у контексті можливих уроків для України.

Виклад основного матеріалу. Вступ України до Європейського Союзу є однією з пріоритетних цілей у зовнішній політиці. Узявши до уваги держави Балтії, з якими в Україні є спільне минуле, побачимо, що їм удалося за дуже короткий термін здолати складнощі перехідного періоду, провести низку реформ в економіці країн, змінити системи управління державою, а також соціальної сфери життя та долучитися до ЄС. Тому аналіз пройденого реформаційного шляху цих трьох країн має вагомий практичний інтерес для України.

Ця проблематика євроінтеграційних процесів країн Балтії комплексно практично не досліджена в українській науці. Сьогодні є дуже актуальною ця тема для України. Вітчизняні науковці є зацікавленими у вивченні балтійського досвіду. Значним внеском у вивчення питання євроінтеграційного досвіду є дисертаційні дослідження В. Завацького «Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.)» та Д. Аракеяна «Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО». Окремо варто відзначити роботу М. Замікули «Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції», який розглянув можливі варіанти розвитку національного зовнішньополітичного курсу, політичні й соціальні передумови, що спричинили обрання саме європейського/євроатлантичного вектора як основного шляху розвитку відносин із сусідами та діяльності балтійських держав на міжнародній арені [4, с. 132].

Є. Ковтун, С. Білоножко, Г. Щедрова та М. Сидорук намагалися визначити етапи інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу. С. Скриль та А. Мазіна окреслили проблеми трансформації їхніх політичних систем в умовах інтеграції в Європейське співтовариство. У дослідженні С. Скриль також розглянув особливості «єдиного політичного простору» держав Балтії, що сформувався після занепаду Радянського Союзу.

Литва, Латвія та Естонія традиційно вважаються частиною західного світу, і Захід, виходячи саме із цього, будував свої відносини з країнами Балтії в 90-ті рр. [16, с. 15–16]. Процес інтеграції країн Балтії до Європейського Союзу, вважають дослідники, доречно поділити на три етапи. Перший етап починається у 1991 р. – з моменту встановлення дипломатичних відносин Латвії, Литви та Естонії з Європейськими Співтовариствами, і закінчується в 1995 р. підписанням угод про асоціацію, які стали підґрунтям політичного діалогу й економічної співпраці на наступні роки. Цей етап характеризується початком діалогу та включенням країн Балтії в орбіту економічної політики ЄС. Важливими подіями цього періоду були засідання Європейської Ради в червні 1993 р. в Копенгагені, на якому прийнято принципове політичне рішення про можливість розширення на Схід і сформульовано критерії для держав-кандидатів – стабільність демократичних інститутів, наявність конкурентоспроможної ринкової економіки і здатність перейняти правовий доробок Союзу [14, с. 362]; засідання Європейської Ради в Ессені в грудні 1994 р. і схвалення нею Загальної стратегії прийняття нових членів, у якій визначено основні напрями та механізми набуття повноправного членства державами-кандидатами [17, с. 14–15].

Другий етап у відносинах між країнами Балтії та ЄС починається з червня 1995 р., а саме з підписання угод про асоціацію (Європейських угод) між ЄС і трьома балтійськими державами. Із цього часу відбувається перехід до нового рівня відносин, коли сторони вже чітко визначають цілі та завдання на шляху до інтеграції. Саме в цей період закладені підвалини процесу набуття повноправного членства в ЄС державами Балтії. Наприкінці 1995 р. вони подали заявки на вступ (Латвія – у жовтні, Естонія – у листопаді, Литва – у грудні) [12, с. 358].

Естонії першій із країн Балтії дісталася можливість стати майбутнім членом ЄС. Фахівці британського дослідницького центру «The Economist Intelligence Unit» вважають, що в економічній сфері Естонія на той час більше, ніж усі інші країни, наблизилася до вимог Євросоюзу. Динамічно-стабільний розвиток її господарства забезпечувався передусім за рахунок ефективної економічної політики держави [12, с. 362]. Естонські науковці пояснювали, що їхній секрет успіх полягає в історичних причинах і дружніх зв'язках із Фінляндією. Також вагомим є те, що саме в Естонії політична еліта була більш однорідною етнічно та ідеологічно.

Завершальною подією третього етапу у відносинах країн Балтії з ЄС став саміт ЄС в Афінах 16 квітня 2003 р., де підписані угоди про їх вступ до Європейського Союзу. Референдуми, проведені в країнах Балтії, продемонстрували високий рівень підтримки населенням євроінтеграції (у Литві – 90%, у Латвії та Естонії – 67%) [13, с. 126]. Країни Балтії з 1 травня 2004 р. стали повноправними членами Європейського Союзу.

Основна запорака успішності реалізації Стратегії до Європейського Союзу – це перехід від декларування намірів стати повноправним членом ЄС до конкретних дій. Конкретні кроки мають бути спрямовані передусім на зменшення ролі держави в управлінні економікою, покращення ситуації у сфері боротьби з корупцією та тіньовою економікою [6, с. 107]. Балтійські країни також повинні були виконати всі ці кроки, але вони виконували їх дуже швидко, а це вже свідчить, що Україна може взяти для себе їхній досвід, адже практично з 1994 р. наша держава стоїть на місці.

Розвиток відносин з ЄС дав можливість країнам Балтії отримувати значні кошти за програмами допомоги. Загальна сума дотацій у 1991–2004 рр. з боку ЄС через інструменти підтримки країн-кандидатів (Фаре, Іспа, Інтеррег) становила: для Латвії – 319 млн. євро, Литви – 527 млн. євро, Естонії – 323 млн. євро [2, с. 110]. Тобто розміри допомоги Латвії, Литви та Естонії з боку ЄС у перерахунку на душу населення були найвищими порівняно з іншими державами Центральної та Східної Європи [7, с. 102].

На економіку країн Балтії позитивний вплив мало збільшення інвестицій, які надходили з країн-членів ЄС. За деякими даними, загальний обсяг прямих інвестицій в економіку трьох прибалтійських республік за період 1992–2004 рр. становив понад 9500 млн. євро [13, с. 130]. Такі фінансові вкладення відіграли значну роль в економічному зростанні та зміцненні зовнішньоекономічних зв'язків з країнами Євросоюзу.

Серед значних здобутків трансформації балтійських держав під впливом вступу до Європейського Союзу можна назвати такі.

У Литві знайшли власне рішення щодо питання енергетичної безпеки. З метою диверсифікації енергоносіїв у другій половині 2014 р. на березі Балтійського моря в місті Клайпеді було розміщено власний термінал-танкер для прийому партій зрідженого природного газу. Безперечно, будівництво плавучого терміналу для прийому зрідженого природного газу (замовлення виконали норвежці), який символічно назвали «Незалежність», і його обслуговування є доволі витратним, але ще за кілька місяців до введення терміналу в експлуатацію Газпром знизив ціну на газ для Литви [15, с. 22–23]. Зараз Литва значно менше енергетично залежна від Росії й може імпортувати газ від інших постачальників, зокрема США та ОАЕ.

Якщо Литва є своєрідним лідером регіону з вирішення проблем енергетичної політики, то Латвія стала випробувальним майданчиком для обговорення стратегій з регулювання внутрішньоєвропейської економічної кризи. Латвію навіть порівнювали з Грецією через значні обсяги європозик в обох країнах і проблеми з можливістю погашення заборгованості. У 2008 р. Латвія зіткнулася з дефіцитом поточного рахунку у 23% ВВП та інфляцією 18%. Тим не менше, коли Греція обрала дефолт і шукала позики від інших європейських країн та МВФ, Латвія збільшила податки та значно скоротила державний бюджет. У результаті країна настільки швидко скоригувала свою економіку, що змогла приєднатися до зони євро у 2014 р. – саме тоді, коли Греція мала намір залишити зону єдиної європейської валюти. Досвід Латвії в боротьбі з економічною кризою викликає також і багато питань, зокрема щодо високої соціальної ціни, оскільки рівень безробіття в країні піднявся до 21% (2014), хоча з часом від поступово знижувався [15, с. 22–23]. У Європі нині розглядають Латвію як приклад того, як протистояти економічній кризі всередині ЄС.

Найбільш наочні здобутки державної політики в цифровій галузі має Естонія. Вона почала з програми інтернетизації всієї країни, оголосивши доступ до Інтернету громадянським правом людини, тут зуміли ефективно впровадити систему електронного уряду. Систему Е-голосування вперше успішно впроваджено на місцевих виборах 2005 р. і парламентських 2007 р., вона супроводжувалася оформленням цифрових посвідчень особи. Успішними є результати впровадження Е-уряду для боротьби з корупцією: за версією міжнародної неурядової організації Transparency International Естонія у 2014 р. посіла 26 місце зі 175 країн у рейтингу найменш корумпованих країн [15, с. 23–24]. Сьогодні вивчають у багатьох країнах світу технологічні інструменти, які Естонія застосовує у сфері урядування. Естонія має намір побудувати так звану «фінську модель інформаційного суспільства», що передбачає створення конкурентоспроможної економіки на основі передових технологій, що дає змогу успішно конкурувати за продуктивністю праці з провідними економіками світу й водночас звести до мінімуму зростання соціальної нерівності.

Держави Балтії та Україна є досить схожими, по-перше, їх об'єднує радянське минуле, по-друге, це країни, що на початку 1990-х рр. почали будівництво самостійної та демократичної держави, проголосивши курс на співпрацю з Європейським Союзом. Розширення ЄС, яке відбулося у 2004 р., вплинуло безпосередньо й на Україну. Для України в стратегічному плані розширення ЄС є важливим чинником подальшої європейської інтеграції, за рахунок якої виникають більш широкі можливості розвитку всебічного співробітництва та поглиблення взаємодії з організацією [2, с. 12–13].

Останніми роками в нашій державі простежується незмінність євроінтеграційного курсу, але через політичну нестабільність Україна не може зосередитися на своїх цілях.

Ураховуючи логіку процесу євроінтеграції країн Балтії від торговельно-економічної адаптації до договірно-правового етапу, наголосимо, що в Україні перший етап можна охарактеризувати як декларативний. Так, Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, яка передбачала співпрацю з широкого кола політичних, торговельно-економічних і гуманітарних питань, ухвалена в 1994 р., а набула чинності тільки в 1998 р. Двосторонній План дій «Україна – ЄС» схвалений лише у 2005 р. Цей документ містив перелік конкретизованих зобов'язань України у сфері зміцнення демо-

кратичних інституцій, боротьби з корупцією, структурних економічних реформ і заходів з розвитку співпраці з ЄС у секторальних сферах [8, с. 6–7].

Другим етапом євроінтеграції України був політичний етап, а саме підписання Угоди про асоціацію. У червні 2014 року відбулося підписання економічної частини. Фактичними здобутками інтенсифікації двосторонніх відносин між Україною та інститутами Європейського Союзу стали часткова реалізація зони вільної торгівлі в контексті дії Угоди про асоціацію та переговорний процес щодо скасування візового режиму між Україною та країнами ЄС. За підсумками саміту «Україна – ЄС» наприкінці 2016 р. визначено, що пріоритетами для обох сторін залишаються скасування візового режиму, співпраця у сфері енергетики, реалізація фінансових заходів «Антикорупційна ініціатива Євросоюзу в Україні», подальша дія Угоди про зону вільної торгівлі, збереження санкцій проти Російської Федерації та просування Мінського процесу [11, с. 134–135].

Якщо порівняти аналогічні процеси в країнах Балтії та Україні, можна виділити декілька аспектів, які гальмують євроінтеграцію України, а саме:

- відсутність консолідованої позиції щодо пріоритетів зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу держави серед представників політичної еліти;
- низька інтенсивність переходу від декларативного етапу до процесів реформування й адаптації. Так, у 2016 р. Україна імплементувала тільки 36 законодавчих актів Європейського Союзу зі 126, необхідних для європейської інтеграції;
- наявність корупційного/тіньового складника в реалізації державної політики та функціонуванні політичних інститутів;
- значна тривалість переговорно-консультаційних процесів;
- відсутність сталої комунікаційної стратегії з підтримки ідеї європейської інтеграції [8, с. 8–9].

Для Латвії, Литви та Естонії євроінтеграція стала головним чинником, який мав великий вплив на розвиток цих держав. Саме шлях до ЄС став основним каталізатором проведення реформ та економічного зростання. У період вступу до Європейського Союзу економічні показники держав Балтії були одними з найнижчих серед країн-учасників, економіку прибалтійських республік можна характеризувалася високими темпами зростання. Вони набагато випередили всі колишні радянські республіки. Після того як балтійські країни стали повноправними членами ЄС, збільшилася їхня політична вага, а також зріс міжнародний імідж. Для України досвід Латвії, Литви та Естонії є значною мірою корисним. Наш уряд проголосив вступ до Європейського Союзу одним зі стратегічних питань зовнішньої політики, але відносини з ЄС поки що перебувають на початковому етапі. Така ситуація склалася за рахунок повільності реформ в нашій державі та небажання керівництва Європейського Союзу починати нову хвилю розширення.

Також позитивними наслідками євроінтеграції для країн Балтії є зменшення рівня безробіття, інституційні реформи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних компаній, прискорення зростання в низці галузей сфери послуг, збільшення чистих надходжень фінансування з боку інституцій ЄС, сприяння стабільності на фінансових ринках, прискорення зростання довгострокових зобов'язань банків, зростання прямих іноземних інвестицій. Водночас негативні наслідки пов'язані з уповільненням зростання валових інвестицій, збільшенням інфляції, зменшенням частки споживчих товарів в експорті. Нейтральний або подвійний характер мають такі наслідки: різке зростання зовнішніх активів банків, прискорення зростання грошового агрегату M2, зміни в географічній і товарній структурі в зовнішній торгівлі, зростання прямих іноземних інвестицій за кордон і збільшення частки ЄС у прямих іноземних інвестиціях у самі країни Балтії. Істотні зміни відбулися в балансі торгівлі товарами й послугами, але однозначні висновки щодо впливу вступу на нього важко зробити. Для України наслідки вступу країн Балтії до ЄС мали швидше негативний характер, оскільки вона зазнала втрат у вигляді зменшення позитивного сальдо торгового балансу. Подальший розвиток подій дасть змогу визначити реальні середньо- й довгострокові наслідки розширення ЄС [15, с. 124].

Латвія, Литва та Естонія пережили складний період трансформації всіх сфер суспільного життя. Усі вони вже з початку 90-х рр. намагалися переорієнтувати свою експортну продукцію з Росії на ринки Європейського Союзу. Спільними для всіх країн були також питання кордонів і, що особливо стосується Латвії та Естонії, долі російськомовних громадян. Однак загалом країни Балтії досягли значного прогресу в економічному реформуванні, політичній трансформації та правовій гармонізації з Європейським Союзом, закономірним наслідком чого стало їх приєднання до його лав.

Сильна воля Литви, Латвії та Естонії до інтеграції до Західної Європи відповідає двом додатковим логікам. По-перше, логіка безпеки й політичної стабільності (через НАТО в разі російської «загрози»). По-друге, логіка «ідентичності»: країни Балтії надзвичайно захищають свою національну ідентичність, яка була пригноблена в Радянському Союзі, а інтеграція до ЄС і Балтійського регіону підкреслює їхню належність до «західноєвропейської» цивілізації [15, с. 56–57].

Висновки. Отже, країни Балтії реалізували загалом успішну, з огляду як на кінцевий результат, так і під кутом зору захисту національних інтересів, стратегію інтеграції до Європейського Союзу. Процес європейської інтеграції сприяв позитивним внутрішнім перетворенням у різних сферах суспільного життя балтійських країн. Вивчення цього позитивного досвіду є актуальним для України й потребує детального вивчення.

Masyk Yu. Analysis of the European integration process Baltic countries: experience for Ukraine

The article analyzes the peculiarities of the integration of Latvia, Lithuania and Estonia into the European Union. The stages are highlighted, the principles and mechanisms of the European integration policy of the Baltic States are clarified. The problems of Ukraine's adaptation to the requirements of the European Union, in particular the conditions of the Copenhagen criteria, ways to use the relevant experience of Latvia, Lithuania and Estonia are revealed. Recommendations for further rapprochement of Ukraine with the EU are considered.

The accession of dozens of new countries to the EU in May 2004 marked a qualitatively new stage in the integration process both in Europe and in the world. As a result of the largest enlargement of the European Union, the state of the economy in the old member states has changed significantly, but rather it has had decisive consequences in all areas of the economy for the new member states. Analysis of the positive and negative phenomena that accompanied the enlargement of the EU is important for countries that have or are considering joining the EU in the future, in the formation of long-term economic policy and deciding on the directions of their integration. The closest to Ukraine in terms of development in the EU are the countries of Central Europe and the Baltics, so their experience will be useful for our country.

Integration with the European Union was less difficult for the three Baltic states than for many other accessing countries, due to their strong social impetus to join Western political, economic and legal culture after they regained their independence from the Soviet Union in 1990. However, the accession of Estonia, Latvia and Lithuania had several distinctive features related to constitutional origin and institutions, which had a strong impact on the resolution of problems between the government and the EU institutions. The path taken by the Baltic countries upon accession to the EU was difficult and their role in the EU was not easy. Today, the EU-related agenda requires more skills than ever before in finding allies and choosing partners.

Key words: Baltic countries, European Union, European integration, EU enlargement, foreign policy of the state, candidate countries.

Література:

1. Завацький В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991–2004 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 225 с.
2. Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2008. 20 с.
3. Замікула М.О. Країни Балтії на початку 1990-х років: передумови євроатлантичної інтеграції. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Історія»*. 2010. Т. 129. Вип. 116. С. 91–94.
4. Білоножко С.В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 130–135.
5. Ковтун Є. Досвід інтеграції Латвії, Литви та Естонії до Європейського Союзу як приклад для України. *Емінак*. 2008. № 1-4. С. 105–109.
6. Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Міжнародні відносини». 2010. Вип. 2. С. 97–104.
7. Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії. *Politicus*. 2017. Вип. 1. С. 156–161.
8. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 387–393.
9. Скриль С.А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 54. С. 146–152.
10. Воронов К.В. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9. С. 59–69.

11. Чугаєв О.А. Наслідки вступу до ЄС для країн Балтії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : збірник наукових праць. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2006. Вип. 59. Ч. I. С. 129–135.
12. Симонян Р.Х. Страны Балтии в Евросоюзе. *Вопросы экономики*. 2006. № 11. С. 118–132.
13. Підсумки саміту «Україна – ЄС» – 2016. *РБК-Україна*. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/itogi-sammity-ukraina-es-2016-1480014052.html>.
14. Bengtsson R. Towards a Stable Peace in the Baltic Sea Region? *Cooperation and Conflict*. 2000. Vol. 35. P. 355–388.
15. The European Union and the Baltic States: Visions, Interests and Strategies for the Baltic Sea Region / Ed. by Jopp M. and Arnswald S. Helsinki : The Finnish Institute of International Affairs, 1998. 269 p.
16. Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition / Ed. by M. Lauristin, P. Vihalemm et al. Tartu : Tartu University Press, 1997. 387 p.
17. Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective / Edited by Atis Lejins, Zaneta Ozolina. Riga : Latvian Institute of International Affairs, 1997. 253 p.

ПОЗИЦІОНУВАННЯ Й ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У КОНСОЦІАЛЬНИХ ДЕМОКРАТІЯХ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ КОНТЕКСТИ

Моргунюк О. М.,

аспірантка кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0002-0932-4154

Стаття присвячена аналізу функцій політичних партій у консоціальних демократіях і того, якого формату вони можуть набувати. Зокрема, зазначається, що партії, які є виразниками інтересів певних субкультур у суспільстві та які між собою досягають консенсусу на рівні політичних домовленостей, доцільно називати сегментними. Водночас партії, що інкапсулюють різні субкультури суспільства в рамках ключових для теорії консоціалізму ознак (велика коаліція, взаємне вето, пропорційність у репрезентації й незалежність сегментів або субкультур суспільства), називаємо консоціальними.

Теорія консоціалізму за понад п'ятдесят років отримала широке коло теоретичних доповнень і критики з боку політологів. І хоч політичні партії, за визначенням, мали б бути одним із ключових аспектів дослідження в рамках таких демократичних режимів (саме партії є складниками великих коаліцій та агентами репрезентації певних субкультур), літератури, яка фокусується на цьому аспекті, украй мало. Відповідно, представлена стаття дає характеристику функцій, які виконують політичні партії як у середовищі своїх груп, так і у взаємодії з іншими сегментними партіями.

Ґрунтуючись на досвіді двох європейських країн у період «класичного» консоціалізму (Бельгії й Нідерландах), ми пояснюємо визначені нами функції партій у таких суспільствах прикладами відповідних консоціальних практик у них. Водночас із аналізом сегментних партій також запропоновано характеристики «консоціальних партій». Виникнення таких партій має власні інституційні й історичні особливості. Шлях подальшого розвитку партійної системи та рівень збереження консоціальних практик дає змогу зрозуміти природу змін у досліджуваних суспільствах. Так само аналіз форм партійної конкуренції та взаємодії між сегментними партіями дає змогу окреслити форми тих консоціальних змін, які відбуваються в досліджуваній країні.

Ключові слова: консоціалізм, демократія консенсусу, консоціальна демократія, політичні партії, акомодация, сегментні партії, консоціальні партії.

Постановка проблеми. У сучасних демократіях політичні партії є ключовими елементами політичної системи. Вони творять «місток» між громадянами, законодавцями, представниками виконавчої влади й іншими ключовими акторами в країні. Такі ж функції політичні партії залишають за собою й у тих демократіях, які ми називаємо консоціальними (як синоніми різні дослідники застосовують такі прикметники та їх словоформи, як консоціальні, консоціативні, консоціативні тощо). Однак різного роду політичні, соціальні, релігійні, етнічні й інші поділи в суспільстві зрівноважені консенсусом еліт, що характерні для таких країн і відтак уносять свої корективи в те, які функції політичні партії можуть відігравати в них.

Консоціальна теорія (зокрема демократії), започаткована нідерландсько-американським політологом А. Лейпхартом понад 50 років тому, належить до найвизначніших і водночас найбільш критикованих досягнень політичної науки. Коротке визначення теорії консоціалізму можна сформулювати так: це теорія, що пояснює, яким чином вдалося досягнути політичної стабільності в багатоскладових (консоціальних) суспільствах, тобто таких суспільствах, що мають певні етнічні, мовні, соціальні, релігійні, регіональні, культурні чи расові поділи тощо, які й творять, за визначенням Г. Екштейна, «сегментарні відмінності» цього суспільства [1, с. 38]. Для інтерпретації цієї форми стабільності теорія, з одного боку, досліджує сегментованість суспільства й те, як його сегменти (відповідні відмінні за мовною, релігійною, етнічною, соціальною, релігійною, регіональною, культурною чи расовою ознакою групи населення) співіснують, а також, з іншого боку, окреслює інституціоналізацію переговорного процесу на рівні еліт, що презентують ці групи [2].

Окрім А. Лейпхарта, на початку 1970-х рр. теорію консоціалізму незалежно розробляли кілька відомих учених: І. Даалдер, В. Лорвін, Г. Лембрух та Р. Штайнер. В Україні дослідження в рамках кон-

соціальної теорії здійснювали У. Мовчан, О. Фісун, Н. Іванцова та Г. Зеленько. Також в українській політологічній літературі, як зазначено вище, існує проблема визначення відповідного поняття – консоціальна, консоціальна, консоційна чи спільнотна демократія (за калькою з російського «сообщественная» демократія). У наукових статтях наявні всі ці прикметники на позначення одного й того самого терміна. У статті ми послуговуватимемося терміном «консоціальна демократія».

А. Лейпхарт уперше розвинув теорію консоціальної демократії в однойменній статті в журналі «World Politics» у 1969 р. Упродовж наступних п'ятдесяти років ця теорія не втрачала актуальності й дослідник розвивав і доповнював її в книгах «Демократія у багатоманітних суспільствах. Порівняльний аналіз», виданій у 1977 р. (тут він порівнював чотири країни – Бельгію, Нідерланди, Швейцарію та Австрію), і «Патерни демократії: форми правління та поведінки у тридцяти шести країнах» (перше видання з'явилося в 1999 р.).

Сьогодні консоціалізм і його похідне поняття «демократія консенсусу» стали предметом активних дебатів серед науковців. Більше того, сам А. Лейпхарт приділяє увагу розрізненню цих понять. Загалом поняття «консоціальна демократія» та «демократія консенсусу» дуже близькі й «очевидно схожі», але, щоби виправити це розрізнення, дослідник наводить кілька ознак, які допомагають їх розділити [3, с. 142]. Зокрема, консоціальна демократія – це більш узагальнене поняття, яке головню зважає на поведінкові аспекти еліт і соціальну структуру. А. Лейпхарт виділяє чотири елементи, які характеризують консоціальну демократію. Найперше – це (1) велика коаліція за участі політичних лідерів усіх значних сегментів багатоманітного суспільства. Формат коаліції може бути різним. Це може бути як урядовий кабінет у форматі великої коаліції в парламентській системі, так і «велика коаліція» за участі президента та вищих уповноважених осіб у президентській системі. По-друге, велику коаліцію має доповнювати (2) право меншості на вето, (3) пропорційність у репрезентації та розподілі посад і бюджету й (4) незалежність сегментів чи груп багатоманітного суспільства в управлінні своїми справами [1, с. 60].

З огляду на ці чотири ознаки, політичні партії мали б бути одним із ключових аспектів дослідження в рамках консоціальної теорії, адже в парламентській системі саме партії є складниками великих коаліцій і саме вони часто репрезентують відповідні сегменти суспільства. А. Лейпхарт в одній зі своїх найперших робіт про політику акомодатії в Нідерландах зазначає, що чотиривимірний поділ голландського суспільства відображений у чотирьох блоках політичних партій (католицькому, соціалістичному, ліберальному й кальвіністському). Згідно з ним, політичні партії відіграють найважливішу роль в об'єднанні еліт і є центральними та найвпливовішими органами [1, с. 67]. Однак у наступних дослідженнях, у яких розвивається консоціальна теорія, дослідник фокусується на процесі домовленостей та акомодатії між елітами, а ролі політичних партій у цьому процесі не приділяє уваги. Як ми вже зазначали, попри актуальність проблематики ролі партій у консоціальних системах, досліджень, які б стосувалися цього питання, надзвичайно мало.

Тому **мета статті** полягає в тому, щоб заповнити цю прогалину та дати вичерпну характеристику ролі й функціям політичних партій у консоціальних демократичних режимах.

Виклад основного матеріалу. Чи не перша ґрунтовна праця, у якій запропоновано інструменти аналізу ролі політичних партій і проаналізовано їхні функції у так званих «класичних» країнах консоціальної демократії (Австрія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди), з'явилася лише в 1999 р. Британський дослідник К. Лютер, за чією редакцією з'явилася ця розвідка, зазначає, що партії є «ключовими акторами, які забезпечують двосторонній механізм зв'язку між масами й елітою інкапсульованих субкультур, а також кадровими структурами і структурами реалізації політики, що дають змогу відбуватися процесу акомодатії еліт» [4, с. 5]. Варто зазначити, що, досліджуючи роль партій, К. Лютер брав до уваги саме так звані «сегментні партії» (pillar parties), тобто ті партії, які відображають інтереси певної групи суспільства. Окрім К. Лютера, увагу партіям у рамках консоціальної системи також частково приділяли К. Дешауер, С. Волінец П. Меєр, Л. де Вінтер, Р. Андевеґ та інші вчені.

У цьому контексті окреслимо функції політичних партій у рамках своїх груп у консоціальних демократіях. При цьому ми беремо до уваги типологію функцій партій, яку пропонує для використання К. Лютер [4, с. 7–14], але доповнюємо її та додаємо характерні приклади з практики країн із консоціальною демократією:

1. *Інкорпорація своєї субкультури (сегменту чи групи) та організоване її проходження в політику.* Характерною для політичних партій у рамках консоціальних систем і демократій є широка мережа допоміжних асоціацій та організацій. Великою мірою саме завдяки їм відбувається інкорпорація представників певної субкультури. Часто такі організації дають змогу залучити ширше коло представників певної субкультури, зокрема, завдяки своїй на перший погляд непричетності до політичного процесу. Так, на прикладі Бельгії можна побачити, як за кожним із сегментів закріплена мережа організацій. Найбільш розширена мережа в католицького сегменту, що включає жіночі та молодіжні

католицькі організації, страхові компанії, католицькі госпіталі та школи. Фактично Католицька партія Бельгії на час створення була «нічим іншим, як електоральним об'єднанням різних підгруп» [4, с. 81].

2. *Політична мобілізація та реалізація цінностей і стимулів.* Як ми вже зазначали в першому пункті, консоціальні системи демонструють високий рівень політичної участі. Однак часто вона може мати, по суті, символічний характер або просто бути виразником прихильності до певної політичної сили. Велика увага до кількісної, а не якісної участі в консоціальних системах і демократіях, згідно з К. Лютером, пов'язана з тим, що на переговорну силу еліт може впливати кількісна потужність групи, яку вони представляють. Наприклад, за неформальним правилом переговори щодо формування урядової коаліції в Бельгії починає найбільша партія [5, с. 309]. Важливим аспектом є те, які стимули й цінності пропонуються взамін на підтримку та лояльність. Це можуть бути як ідейні цінності, так і матеріальні або інструментальні блага. Попередні дослідження консоціальних систем і демократій також показують, що як індивідуальний, так і політичний патронаж відіграють доволі важливу роль у збереженні субкультурної лояльності в системі [4, с. 9]. Інший аспект цієї символічної мобілізації – це готовність в один момент «слідувати за лідером» і стояти на захисті цінностей своєї субкультури [6, с. 81].

3. *Ієрархічний контроль партією своєї субкультури (групи чи сегменту).* Партії в рамках консоціальної системи повинні залучати якомога більше членів і представників допоміжних організацій, аби зберігати свій вплив у межах переговорного процесу. Задля цього їм треба водночас дбати і про згуртованість своїх членів, і про контроль над ними. Отже, партії намагаються встановлювати певні інституційні рамки, що дають їм змогу контролювати політичну залученість представників своєї субкультури. Як приклад таких інституційних рамок може бути квазівимога в Бельгії долучатися до однієї зі страхових організацій (вони надають послуги зі страхування здоров'я, так звані «mutualities»), а ті, своєю чергою, пов'язані з основними партіями, що представляють певні субкультури [6, с. 81]. Також якщо партія ухвалила коаліційну угоду з іншими партіями в Бельгії, то будь-яка критика представниками партії міністрів, які представляють інші політичні сили в урядовій коаліції й діють відповідно до коаліційної угоди, засуджується керівництвом партії [5, с. 322].

Своєю чергою, взаємодіючи з іншими партіями в рамках так званої «консоціальної гри», партії в таких політичних системах виконують такі додаткові функції:

1. *Концентрація влади в рамках домовленостей між представниками сегментних політичних партій.* Між собою партії в рамках консоціальних систем і демократій устанавлюють фактично «політичний картель». Це відбувається завдяки контролю над високою часткою голосів, парламентських мандатів та урядових портфелів. Вони *de facto* визначають правила гри в країні. «Консоціалізм – це радше співпраця, ніж конкуренція між елітами, і для успішної співпраці в глибоко розділеному суспільстві лідери різних сегментів потребують певного захисту від більш радикальних елементів у своїх рядах» [7, с. 413]. Три основні християнські партії в Нідерландах (Католицька народна партія та протестантські: Антиреволюційна партія й Християнсько-історичний союз) разом мали більшість у парламенті впродовж усього періоду «класичного консоціалізму» (з кінця Першої світової війни й до 1967 р.) [7, с. 415].

2. *Пропорційність розподілу посад.* Політичні партії, що входять до «консоціального картелю», зазвичай погоджуються розподіляти між собою посади відповідно до співвідношення чи певної пропорції (хоч і не обов'язково незмінно щодо нього), що відображає відносну вагу субкультур. Цю ознаку дослідникам найскладніше відстежити, однак загалом партії з більшою кількістю голосів отримують важливіші міністерські портфелі.

3. *Принцип сегментарної автономії.* Його можна описати як дозвіл на монополію певних частин політичного ринку. Цю монополію можна чітко прослідкувати в міжвоєнний період у Бельгії, Нідерландах і Швейцарії. На той час рівень електоральної волатильності в цих країнах був найнижчим серед країн Західної Європи і становив фактично 3/4 від рівня неконсоціальних країн Західної Європи (у трьох згаданих країнах він був на рівні 8,4, а в неконсоціальних – 12,0) [8, с. 163].

4. *Обмежена конкуренція між партіями.* Там, де політичні системи характеризуються інкапсульованими та взаємоворожими субкультурами, можна очікувати напруженої політичної боротьби із застосуванням пропаганди й інших елементів недобросовісної конкуренції. Однак насправді в таких політичних системах і демократіях конкуренція обмежується мобілізацією власних груп. Так, наприклад, у Нідерландах католики, протестанти та соціалісти формували організаційні мережі як частину руху за емансипацію проти ліберального домінування [7, с. 412].

5. *Акомодація.* Партійна еліта кожної із субкультур чи груп однаковою мірою залучена до процесу прийняття рішень. Міжпартійні саміти й пакти – вагома частина бельгійської консоціальної системи. Коли міністри в рамках урядового кабінету не спроможні досягнути консенсусу, то лідери партій зустрічаються окремо для розв'язання конфліктних питань. Такий підхід добре видно в 1970-х рр., коли лідери партій приходили на допомогу урядові, що заходив у «глухий кут» у процесі домовлено-

стей, зокрема щодо інституційної реформи. Така практика зникла в 1981–1988 рр., коли більшість партій призначали своїх справжніх лідерів віце-прем'єрами [5, с. 328].

6. *Взаємне вето*. Певні рішення можуть блокуватися за запитом іншої сторони. Такі норми, наприклад, передбачені ст. 54 Конституції Бельгії. Коли 75% від однієї з мовних груп в одній із палат бельгійського парламенту заявляють, що взаємини поміж мовними групами можуть значно погіршитися внаслідок певної законодавчої пропозиції (якщо це не стосується бюджету чи законів, коли потрібна спеціальна більшість), то цю пропозицію відкладають. Таку процедуру ще називають процедурою тривожного дзвінка.

Як ми вже зазначали вище, згадані в дослідженні функції політичних партій у консоціальних системах і демократіях побудовано на дослідженні кейсів головно чотирьох невеликих західноєвропейських країн (Нідерланди, Бельгія, Австрія і Швейцарія), які серед дослідників теорії консоціалізму вважаються класичним прикладом [1]. І «класичний» етап консоціалізму, який досліджує А. Лейпхарт і який він надалі вкладає за базу до свого дослідження, триває з кінця Першої світової війни й в основному до середини 60-х рр. ХХ століття (див. таблицю 1). Далі політична система, зокрема, у Нідерландах почала змінюватися, і вже, наприклад, до англomовного видання «Політики акомодатії» (1968) А. Лейпхарт змушений був уносити суттєві зміни. Деякі дослідники (зокрема С. Волінець [4, с. 230]) саме із цього приводу припускають, що саме мінливість політичних систем у консоціальних демократіях і системах призвела до того, що дослідники не брали до уваги ролі політичних партій.

Таблиця 1

Часові рамки консоціальних практик у досліджуваних країнах

Сегментні партії в консоціальних демократіях (класичний період)		Консоціальні партії в демократіях	
Країна	Роки	Країна	Роки
Нідерланди	1917–1967	Індія	1947–1967
Австрія	1945–1966	Малайзія	1952–2008
Швейцарія	1959–2003	Фіджі	1966–1987
Бельгія	1918–досі	Канада	1960–1980

Оперуючи типологією функцій партій, яку запропонував К. Лютер, нідерландський дослідник М. Богаардс запропонував визначення «консоціальна партія» [9, с. 7]. Така партія певним чином нагадує багатоетнічні партії Д. Горовіца, яка за визначенням не тільки представляє кілька сегментів, а й охоплює основні групи, що перебувають у політичному конфлікті [9, с. 9]. Різниця полягає головно в тому, що консоціальні партії не тільки мають багатоетнічний електорат і внутрішнє представництво соціокультурних груп, а й, крім того, демонструють низку консоціальних ознак: велика коаліція, взаємне вето, пропорційність і сегментарна автономія [9, с. 9].

Вище ми вже детально окреслили внутрішні та зовнішні функції сегментних партій. Якщо ж сформулювати їх єдиним визначенням, то внутрішні функції – це репрезентація, а зовнішні – це акомодатія. Різниця між внутрішніми й зовнішніми функціями, тобто між репрезентацією та акомодатією, не лише є корисними рамками для аналізу функцій сегментних партій у багатоманітному суспільстві, а й дає змогу побачити різницю між сегментними політичними партіями в класичних консоціальних суспільствах і консоціальними партіями [9, с. 7–8].

Із цього приводу в дослідженні М. Богаардс аналізує консоціальні партії на прикладі Малайзії, Фіджі, Кенії, Югославії, Індії та Канади. При цьому кенійський і югославський кейси автор називає «недемократичними консоціальними партіями» [9, с. 64]. Оскільки нас цікавлять саме консоціальні демократії, то цими двома прикладами ми знехтуємо.

Натомість інші чотири країни (Малайзія, Фіджі, Індія та Канада) у минулому були частиною Британської Імперії. Три з чотирьох партій, які М. Богаардс характеризує як консоціальні (Індійський національний конгрес в Індії, малайзійський «Національний Фронт» і фіджійська Партія «Альянс») прийшли до влади після певного періоду національно-визвольної боротьби чи переговорів щодо від'єднання, де ці партії або ж групи, які ввійшли до їхнього складу після незалежності, були основними рушійними/об'єднувачими силами. М. Богаардс частково згадує ці історичні особливості, однак усе ж робить висновок, що створенню консоціальних партій, на противагу сегментним партіям у консоціальних системах, сприяє передусім мажоритарна виборча система. Однак якщо

повернутися до історичних передумов у всіх тих країнах, де функціонували консоціальні партії, то в основному вони існували здебільшого в період після зміни політичних режимів або успішного закінчення національно-визвольної боротьби. Так, В. Рандал [10, с. 389] відзначає, що соціополітичний поділ на підставі ідентифікації потребує уваги, хоча його й оминають у переліку С. Ліпсет та С. Роккан. Він був важливий для формування партій у країнах, що розвиваються й партійна ідентичність яких формувалася в рамках поділу «пригнічений народ проти неоімперської влади». Ми можемо також додати, що партійна ідентифікація на базі цього визначення розмивала майже всі інші групові соціополітичні поділи.

Водночас консоціальні практики не можуть існувати стало. Цей фактор відзначав А. Лейпхарт ще в найпершій книзі «Політика акомодатії» [11], у якій він зазначав про питання змін. Так, він у праці припустив, що в країнах, у яких розвиваються субкультурні відмінності, суспільство стає гомогенним, а політичні еліти й надалі демонструють стиль «розважливого лідерства», а тому можуть уважатися «деполітизованими або картельними демократіями» [4, с. 258]. К. Дешауер відзначає, що в разі Бельгії, де найкраще серед «класичних» консоціальних країн удається дотримуватися цих практик, консоціалізм не є постійною ознакою повоєнної політики. Однак коли певні кризові ситуації загострюються, а спроби їх розв'язати мажоритарним і неконсоціальним способом зовсім не працюють, тоді еліти переходять до консоціальних інструментів: розподілу влади, взаємного вето, пропорційного розподілу портфелів і сегментної автономії [12, с. 898].

Загалом же, аналізуючи наукову літературу з теорії консоціалізму, виникає думка, що її неможливо пояснити певним набором змінних, що сприяють утворенню таких систем. А. Лейпхарт упродовж п'ятдесяти років роботи над цією темою запропонував різноманітну кількість сприятливих для консоціалізму умов, однак ми не можемо сказати, що котрась із них є справді незамінною для його функціонування [12, с. 904]. Саме тут варто повернутися до ролі партій у консоціальних демократіях. Ґрунтовний аналіз партійної системи та функціонування політичних партій як інституту досягнення й поділу влади дає змогу побачити відмінність і внутрішнє різноманіття консоціальних систем. «Включаючи в аналіз форми партійної конкуренції та співпраці, стає можливим визначити форми консоціальних змін, які залежать від шляху, що пройшла кожна з таких країн» [4, с. 39].

Висновки. Отже, політичні партії в консоціальних демократіях відображають той формат консенсусу, який панує в тій чи іншій країні. Вони можуть бути не тільки виразниками інтересів певної групи або субкультури (сегментні партії), тобто виконувати функцію репрезентації та далі розподіляти між собою владу в рамках урядової коаліції, а й фактично ставати полем для «консоціальної гри», коли чотири основні ознаки консоціальної демократії (велика коаліція, право меншості на вето, пропорційність у репрезентації та незалежність сегментів чи субкультур у суспільстві) характерні для такої політичної партії. Однак, як можемо зробити висновок із наявних прикладів консоціальних партій, вони існують лише доволі нетривалий період часу й найчастіше є наслідком зміни певного політичного режиму та загалом системи. Особливим чином консоціальні практики в роботі партій можуть проявлятися й в автократичних і гібридних режимах, але ця проблематика потребує окремишого розгляду та не була предметом дослідження. Саме ж дослідження ролі й функцій політичних партій у консоціальних демократичних системах дає нам інструментарій для аналізу характеру змін, які відбуваються в такому суспільстві, а також його особливостей тощо. Фактично роль і функції політичних партій у консоціальних демократіях – це незамінний складник в аналізі багатоманітних країн і країн із глибокими соціополітичними поділами.

Morhuniuk O. The functions and positions of political parties in consociational democracies: theoretical and empirical contexts

An article is devoted to the analysis of the functions and formats of political parties in consociational democracies. In particular, it is defined that parties that represent the interests of certain subcultures in society and that reach a consensus among themselves at the level of political agreements are called segmental. At the same time, parties that encapsulate different subgroups of the society that cooperate inside the party within main features of the consociational theory (grand coalition, mutual veto, proportionality in representations, and independence of segments or society subcultures) are called consociational

The theory of consociationalism has received a wide range of theoretical additions and criticism from political scientists over the past fifty years. And while political parties should have been, by definition, one of the key aspects of research within such democratic regimes (parties are part of large coalitions and agents of representation of certain subcultures), there is very scarce number of literature that focuses on this aspect. Therefore, the presented article provides a description of the functions of political parties that could be observed as inside their subcultures as well as in interaction with other segmental parties.

Based on the experience of two European countries in the period of “classical” consociationalism (Belgium and the Netherlands), we explain the functions of the parties we have defined in such societies with examples of relevant consociational practices in them. Simultaneously with the analysis of segmental parties, the article also offers the characteristics of consociational parties. The emergence of such parties has its own institutional and historical features. The way of further development of the party system and the level of preservation of consociational practices makes it possible to understand the nature of changes in the societies. Similarly, the analysis of the forms of party competition and interaction between segmental parties makes it possible to outline the forms of those consociational changes that are taking place in the research countries.

Key words: consociationalism, consensus democracy, consociational democracy, political parties, accommodation, segmental parties, consociational parties.

Література:

1. Лейхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / пер. с англ. под ред. А.М. Салмина, Г.В. Каменской. Москва : Аспект Пресс, 1997. 287 ст.
2. Ормонбеков Ж. Теория консосоциализма Арнда Лейпхарта *Казанский федералист*. 2007 № 1–2 (21–22). URL: <http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n21-22/9/> (дата звернення: 16.10.2020).
3. Lijphart A. From the politics of accommodation to adversarial politics in the Netherlands: A reassessment. *West European Politics*. 1989. № 12:1. P. 139–153.
4. Luther K.R., Deschouwer K. Political Elites in Divided Societies: Political Parties in Consociational Democracy. London : Routledge, 1999. 294 p.
5. De Winter L., Timmermans A., Dumont P. Belgium: On Government Agreements, Evangelists, Followers, and Heretics. *Coalition Governments in Western Europe* / Ed. W.C. Mueller, K. Strøm. Oxford : Oxford University Press, 2000. P. 300–355.
6. Katz R., Mair P. How parties organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies. London : SAGE Publications Ltd, 1994. 375 p.
7. Andeweg R.B. Consociationalism in the Low Countries: Comparing the Dutch and Belgian Experience. *Swiss Political Science Review*. 2019. Volume 25. Issue 4. P. 408–425.
8. Mair P. Party System Change. Approaches and Interpretations. Oxford : Clarendon Press, 2002. 244 p.
9. Bogaards M. Democracy and Social Peace in Divided Societies. Exploring Consociational Parties. London : Palgrave Macmillan, 2014. 174 p.
10. Randall V. Political Practice and Social Structure in the Developing World. *Handbook of Party Politics* / Ed. Katz R., Crotty W. London : Sage Publications, 2005. P. 387–395.
11. Lijphart A. The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands. Berkley and Los Angeles : University of California Press, 1975. 231 p.
12. Deschouwer K. And the peace goes on? Consociational democracy and Belgian politics in the twenty-first century. *West European Politics*. 2006. № 29:5. P. 895–911.

ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ КОНСОЛІДАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Руденко Ю. Ю.,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри національної безпеки

Національної академії Служби безпеки України

ORCID ID:0000-0002-5292-5334

Стаття присвячена формуванню національної ідентичності крізь призму інтегруючого потенціалу історичної пам'яті. Визначається поняття «історична пам'ять» і її типи. Серед останніх – безпосередня, наукова, міфологічна та постійна. Акцентується увага на тому, що наукова історична пам'ять має вагомий вплив на масову свідомість громадян. Однак задля інтеграції суспільства науковці вимушені прийняти «усереднену» її модель. Визнається тісний зв'язок історичної пам'яті й національної ідентичності. Відстоюється позиція особливого значення історичної пам'яті для української спільноти, яка довгий час формувалася як «культурна», а не «державна».

Акцентується увага на тому, що задля виконання історичною пам'яттю інтегративної функції при формуванні національної ідентичності необхідно, що культура смислоутворювального етносу (українського) не поглинала культури інших етносів, а стала консолідуючим ядром, яке зберігає внутрішню єдність нації.

Серед історичних чинників, які відграють важливу роль у формуванні національної ідентичності, визначаються «пам'яті місця» чи «місця пам'яті», загальні історичні трагедії та перемоги, пантеон національних героїв тощо.

Стверджується, що сучасний стан історичної пам'яті в Україні можна охарактеризувати як кризовий, при якому співіснують, а інколи вступають у суперечність різні її версії, що може свідчити про те, що історична пам'ять у певних обставинах може виконувати й дезінтегративну функцію. Основним суб'єктом, який може подолати зазначену фрагментованість, визначається громадянське суспільство, оскільки лише громадянське суспільство здатне сформувати серйозний соціальний запит, який буде відбивати його сутнісні національні потреби. Зауважується, що якщо формування консолідаційної моделі національної ідентичності закріплюється виключно за державою, то ми залишаємося в етатистській і поставторитарній риторичі. Стверджується, що процес формування національної ідентичності крізь призму історичної пам'яті принаймні повинен бути зустрічним: між державою та громадянським суспільством.

Ключові слова: історична пам'ять, національна ідентичність, інтеграційний потенціал, громадянське суспільство, національні герої.

Постановка проблеми. Тема тісного зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності була й залишається до сьогодні однією з актуальних у вітчизняній і зарубіжній політичній науці. Разом із тим поняття історичної пам'яті недостатньою мірою є концептуалізованим. Тому «історична пам'ять» залишається предметом наукових пошуків у низці суспільних дисциплін, зокрема філософії, культурології, історії, соціології і, безумовно, політології. Актуальність дослідження історичної пам'яті, у свою чергу, зумовлено, як уважає українська дослідниця Ю. Зерній, тим, що «досвід модерного націєтворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов'язано з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей» [1, с. 109]. Саме висвітленню інтегративних, а також дезінтегративних властивостей історичної пам'яті присвячена стаття.

Значні наукові надбання з окресленої проблематики можна знайти в працях таких учених, як Я. Грицак, Л. Дробижєва, Ю. Зерній, М. Козин, А. Колодій, І. Кресіна, І. Курас, В. Лісовий, Г. Касьянов, В. Масненко, Л. Нагорна, В. Полянський, А. Портнов, Ю. Римаренко, М. Степико, В. Ткаченко, О. Толочко, Л. Шкляр, О. Якубін, а також Я. Ассман, М. Вебер, М. Гальбваск, Е. Геллнер, К. Дойч, Є. Доманська, П. Коннертон, П. Нора, Е. Сміт та інші.

Метою статті є визначення історичної пам'яті крізь призму її інтегративного потенціалу в контексті формуванні консолідуючої моделі національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Теорія історичної пам'яті бере початок у ХХ столітті, її засновником вважається французький соціолог М. Гальбвакс. Останній розглядав історичну пам'ять як важливий чинник самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи [2]. Варто зазначити, що серед сучасних дослідників немає єдиної точки зору стосовно визначення феномена історичної пам'яті. Як стверджує український учений В. Масненко, «можна говорити про два її розуміння: широке та вузьке» [3, с. 59]. В. Полянський пише про історичну пам'ять у першому розумінні, включивши до історичної пам'яті історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості [4, с. 14]. Однак більш поширеним є інший підхід. Коли під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури, що включає не лише власне історичні знання. Такої точки зору дотримується Л. Дробижева. Вона вважає, що «історична пам'ять – своєрідний духовний потенціал народу» [5, с. 227].

Знаний дослідник національної ідентичності та історичної пам'яті М. Козловець, у свою чергу, наполягає, що пріоритет у дослідженні історичної пам'яті належить історикам, які, на його думку, «не зовсім коректно зараховують історичну пам'ять виключно до сфери історичної свідомості, ототожнюючи або розчиняючи першу в другій» [6, с. 481]. А у філософській і соціологічній літературі поняття «історична пам'ять» уживають переважно в семантико-логічному розумінні, як «інформацію», «надособову пам'ять», «соціальний досвід» тощо. Цим відзначаються окремі істотні характеристики історичної пам'яті, які, однак, не відбивають її сутності як цілісного, духовно-практичного феномена [7, с. 25–26].

Доволі цілісне визначення історичної пам'яті знаходимо в А. Герасимчук і З. Тимошенко. Отже, «історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження й відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, котрі мали місце в минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації» [8].

Зв'язок історичної пам'яті й національної ідентичності визнають усі. Деякі навіть «у категоричній формі». Зокрема, Т. Кузьо стверджує: «Немає пам'яті – немає ідентичності – немає нації» [9]. За Е. Смітом, нація є спільнотою, що має спільні міфи і спогади. Національна ідентичність постає в результаті «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти» [10]. Взаємозв'язок історичної пам'яті й національної ідентичності в Україні набуває особливого значення. Вітчизняна дослідниця Ю. Зерній зазначає: «... світовий досвід свідчить: модерні нації постають водночас і як політичні, і як культурні. Проте для української нації, яка, з огляду на історичні обставини, тривалий час формувалася саме як «культурна», а не «державна», історична пам'ять набуває особливого значення. За недостатнього розвитку громадянської складової національної ідентичності (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити формування національної ідентичності» [11, с. 109]. Разом із тим, як уже зазначалося, нас цікавить окремий аспект – механізм та особливості реалізації історичною пам'яттю інтегративної функції в процесі формування національної ідентичності (у деяких випадках вона перетворюється в дезінтегративну).

Аналізуючи механізм реалізації історичною пам'яттю окресленої функції, згадана вище дослідниця стверджує, що «при цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність. Її пріоритетність полягає в здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм» [12, с. 109]. Український учений М. Степико формулює подібну думку щодо формування модерної української національної ідентичності: «... не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [13, с. 86].

Розрізняють різні типи історичної пам'яті. Зокрема, німецький науковець Я. Ассман пише про такі її типи, як комунікативну та культурну. Комунікативною Я. Ассман визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує в неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну

комунікацію. Натомість культурна пам'ять розуміється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що виходять за межі досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого [14]. Український учений В. Масненко вважає, що історична пам'ять існує у формі безпосередньої, наукової, міфологічної та постійно відновлюваної. «Безпосередня, або коротка, історична пам'ять притаманна учасникам і свідкам історичних подій. Вона доволі нестійка, неусталена, обмежена часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією. Науковою вважаємо ту історичну пам'ять, яку імплантовано до наукової думки. Вона не тільки зберігає свій обсяг, але й має потужний зворотній вплив на масову свідомість. Не меншим, а часом більшим є вплив історичної пам'яті, яка міститься у легендах і міфах. І, нарешті, найбільш поширена – постійно відтворювана історична пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо» [15, с. 52].

Цікаво, у контексті дослідження те, що вчений вважає: дійсно, наукова пам'ять дуже потужна, але задля формування консолідаційної моделі національної ідентичності вчені вимушені погоджуватися на певну «усереднену» її модель. «Проте, незважаючи на таку науково-критичну настанову, вони вимушені погоджуватися на необхідність існування «національного примітива» задля консолідації національної спільноти», – пише він [16, с. 53]. Бо, як авторитетно заявляє польська дослідниця Є. Доманська, «історія є дисципліною, яка, з одного боку, претендує на статус наукового, об'єктивного та спрямованого на істину знання, а з іншого – має статус стабілізатора соціального порядку...» [17, с. 12]

В Україні ж процес формування навіть «усередненої» консолідаційної моделі національної ідентичності на підґрунті історичної пам'яті триває. На думку досвідчених науковців, він має досить непростий і навіть кризовий характер. Прояви кризи український учений М. Степико характеризує так: «Зважаючи на те, що найважливішою формою колективної ідентичності є національна, змістом її кризи може бути заперечення символів нації, розпад колективної пам'яті, представлені традиціями, і навіть утрата віри в загальне майбутнє, дисгармонія між описовим і нормативним образами нації, перервність історії, невідповідність між уявленням культури про саму себе з її образами в інших культурах, і, зрештою, почуття власної неповноцінності щодо більш досконалої культури. Разом з тим у поліетнічному суспільстві змістом кризи національної ідентичності може бути відчуття втрати монітичного сприйняття нацією своєї самототожності й панування плюралізму ідентичностей» [18, с. 305]. М. Козловець зауважує: «... з огляду на те, що історична пам'ять українців викривлена століттями бездержавності й культурної асиміляції, її сучасний стан можна охарактеризувати як кризовий. Виявом цієї кризи є співіснування у колективній свідомості, як мінімум, двох проєкцій українського минулого: власне української та проімперської, котра у свою чергу містить малоросійський, східнослов'янський і радянський компоненти. Більше того, означені проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, в окремих випадках вони є відверто антагоністичними» [19, с. 486]. Як стверджує Я. Грицак, у масовій свідомості українців сформувалося «поле битви» між версіями української історії, які не вповні відповідають завданням нового етапу розвитку української нації. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» та «української національної» версій [20]. Можна не вповні погоджуватися зі знаними українськими вченими, принаймні щодо кількості версій української історії, але те, що історична пам'ять може виконувати не тільки інтегративну, а й дезінтегративну функції в суспільстві, залишається незаперечним фактом. Подолання зазначеної фрагментарності на тлі історичної пам'яті – нагальна справа модерної української нації, адже історична пам'ять залишається одним із важливих складників, що створює систему мотивацій у процесі формування консолідаційної моделі національної ідентичності. «Країни, спроможні працювати з творенням чи перетворенням системи мотивацій у сфері ідентичності, є цивілізаційними лідерами. Інші країни є паразитарними щодо них у цивілізаційному сенсі», – стверджує український науковець М. Степико [21, с. 134].

Серед історичних чинників, які відіграють важливу роль у формуванні національної ідентичності: так звані «пам'яті місця» чи «місця пам'яті» (поняття введено в науковий обіг французьким ученим П. Нора [22]), – загальні історичні трагедії та перемоги, пантеон національних героїв тощо.

Як зазначає Єва М. Томпсон, «такі різні вчені, як Е. Сміт, А. Гастінгс, Д. Міллер, М. Конован, стверджували, що нації зазвичай консолідуються довкола важливих подій у спільній історії. Серед цих подій велике значення мають війни та їхні наслідки, пов'язані чи зі здобутками, чи з втратами. Оцінка цих здобутків і втрат є стрижнем національних історичних наративів» [23]. Механізм цього процесу, на думку вітчизняного дослідника В. Ятченка, полягає в тому, що, актуалізуючи в колективній свідомості пам'ять про героїв Крут, жертв Голодомору, героїв і жертв Великої Вітчизняної війни тощо, люди усвідомлюють свою історичну спільність, виробляють механізми психологічної згуртованості спільноти й водночас переживають відчуття того, що це вже пройдений, пережитий, переборений і певною мірою відболілий епізод життя [24, с. 59].

«Консолідація нації похідна також від подолання «війни пам'ятників» і формування пантеону загальноновизнаних героїв нації. Усім відомо, що древні, особливо греки й римляни, уміли виховувати героїв. Це вміння полягало не лише в тому, що вони вміли зображувати кращих передових своїх діячів і в історичній, і в поетичній іпостасі. Вони вміли цінувати заслуги героїв, розрізняти золоту правду й істину цих заслуг від життєвої неправди й сірої повсякденності, у якій кожна людина обов'язково проживає і завжди більшою чи меншою мірою нею заангажована...», – стверджує М. Степико [25, с. 126].

На особливу увагу потребує пантеон українських національних героїв, навколо якого зламано багато списів. «Загалом в українській суспільній свідомості не так багато загальнонаціональних героїв. Натомість можна констатувати наявність так званих «регіональних» героїв – тих, що користується повагою у певних регіонах України. Тому логічним є пропагування в Україні такої системи загальнонаціональних цінностей та її носіїв, які позитивно сприймаються в усіх регіонах країни. Очевидно, що такі державні діячі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський є вже на сучасному етапі загальнонаціональними героями. Визнаними духовними лідерами українського суспільства можна назвати Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка. Що стосується інших діячів, то ніхто не заперечує, що пам'ять про них можна вшанувати на місцевому рівні, де не виникає сумнівів щодо їх діяльності...» [26, с. 488].

Процес виховання героїв, уважає професор Я. Грицак, нам варто починати передусім із таких компромісних загальнонаціональних постатей, як Тарас Шевченко чи Микола Амосов. І при цьому потрібно прагнути до мирного співіснування суперечливих символів нації, як у Європі. У Лондоні, наприклад, є пам'ятники й вождю англійської революції Оліверу Кромвелю, і страченому ним королю Карлу I [27, с. 40]. «Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів», – визнають українські вчені Г. Касьянов та О. Толочко [28, с. 24]

Цілком пристаємо на заявлену позицію відносно пошуку компромісу між різними соціальними спільнотами в українському суспільстві, у цьому контексті важливим складником формування консолідаційної моделі національної ідентичності має стати громадянська ідентичність. Якщо ми прагнемо ввійти у світовий цивілізаційний простір сучасною демократичною правовою державою, роль громадянського суспільства у формуванні національної ідентичності повинна зростати, воно, фактично, має стати головним суб'єктом її формування. Отже, Україна буде намагатися всіяко відійти від будь-яких етатистських проєктів творення ідентичності й максимально тяжіти до її сучасних демократичних зразків. Підтвердження сказаному знаходимо в М. Козловця. У майбутньому вага громадянського складника буде тільки збільшуватися, уважає названий учений: «... зазначені тенденції обмежують рівень свободи держави на одному рівні, збільшуючи її можливості на інших: національному, регіональному, на рівні недержавних громадських інституцій. У майбутньому варто очікувати, що національні держави поступово втрачатимуть функції носіїв винятково суверенітету і включаться в ієрархічну вертикаль як середня ланка між міжнародними організаціями й наднаціональними органами інтеграційних угруповань та органами регіонального й муніципального управління» [29, с. 16].

«Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт ...», – стверджує Н. Пашина [30].

На нашу думку, якщо ми покладаємо завдання формування консолідаційної моделі національної ідентичності виключно на державу, ми залишаємося в поставторитарній риторичі. Украй важливо, щоб національна ідентичність формувалася зсередини громадянського суспільства, відповідала його потребам і запитам. Цілком слушно із цього приводу висловився український дослідник В. Масненко: «... варто розрізняти соціальне замовлення та соціальний запит. Ідеться не тільки про межу суб'єктивізму й нижчий рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб'єктивізму й нижчий рівень узагальнення цих потреб. Доволі показовим прикладом соціального замовлення за радянських часів було обґрунтування міфологем «диктатура пролетаріату» чи «соціальне будівництво». Натомість соціальний запит є глобальним відображенням сутнісних суспільних потреб. Особливо активними є запити нових національних спільнот, що формуються, адже вони потребують достовірних, бодай удавано достовірних суспільних уявлень про суспільну історичну традицію, видатних історичних героїв, «золоту добу» цієї спільноти, тобто тих складників актуалізованого історичного знання, які здатні сконсолідувати цю спільноту, забезпечити її спадкоємність щодо попередніх суспільно привабливих цінностей» [31, с. 54].

Висновки. Отже, підсумовуючи, варто зазначити таке: історична пам'ять – складний, багатозаровий феномен, який сьогодні інколи органічно, а інколи не зовсім уплетений у сучасні ідентифі-

каційні процеси в Україні. І в цьому контексті завдання держави і ще більшою мірою громадянського суспільства сприяти формуванню консолідаційної моделі національної ідентичності, яка б ґрунтувалася на сутнісних соціальних і національних запитах громадян, а не була б нав'язаною зверху будь-яким суб'єктом національного будівництва. Уважаємо, що перспективи подальших досліджень з означеної проблематики полягають у розширенні наукового складника історичної пам'яті з метою формування в суспільства раціональних, десакралізованих знань та уявлень, що справді сприятиме органічним, несуперечливим ідентифікаційним процесам в Україні.

Rudenko Yu. Integration potential of historical memory in the context of formation consolidation model of national identity

The article is devoted to the formation of national identity through the prism of the integrating potential of historical memory. The concept of "historical memory" and its types are defined. Among the latter: direct, scientific, mythological and permanent. Emphasis is placed on the fact that scientific historical memory has a significant impact on the mass consciousness of citizens. However, in order to integrate society, scientists must adopt an "averaged" model. The close connection between historical memory and national identity is recognized. The position of special significance of historical memory for the Ukrainian community, which has long been formed as "cultural" and not "state", is defended.

Emphasis is placed on the fact that in order for historical memory to perform an integrative function in the formation of national identity, it is necessary that the culture of meaning-making ethnoses (Ukrainian) did not absorb the culture of other ethnic groups, but became a consolidating nucleus that preserves internal unity.

Among the historical factors that play an important role in the formation of national identity are "memory of the place" or "place of memory", general historical tragedies and victories, the pantheon of national heroes and more.

It is argued that the current state of historical memory in Ukraine can be described as a crisis in which different versions coexist and sometimes contradict, which may indicate that historical memory in certain circumstances may perform a disintegrating function. Civil society is the main entity that can overcome this fragmentation. Because only civil society is able to form a serious social demand that will reflect its essential national needs. It is noted that if the formation of a consolidating model of national identity is assigned exclusively to the state, then we remain in statist and post-authoritarian rhetoric. It is argued that the process of forming a national identity through the prism of historical memory should at least be counterintuitive: between the state and civil society.

Key words: historical memory, national identity, integration potential, civil society, national heroes.

Література:

1. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
2. Halbwachs M. On collective memory. Chicago and London : The University of Chicago Press, 1992. 235 p.
3. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
4. Полянський В.С. Историческая память в этническом самосознании народов. *Социс*. 1999. № 3. С. 11–20.
5. Дробижева Л.М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов. *Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов*. Москва : Наука, 1990. 246 с.
6. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
7. Дудар В.П. Дудар В.В. Феномен історичної пам'яті у формуванні національної свідомості. *Національна ідея в духовній культурі України XIX–XX ст.* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Полтава, 1993. С. 25–28.
8. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії : навчальний посібник. Київ : Видавництво Європейського університету, 2005. 422 с.
9. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building. London : Routledge, 1998.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 223 с.

11. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
12. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
13. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості. *Стратегічна панорама*. 2004. № 1. С. 84–90.
14. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München, 1992. 344 s.
15. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
16. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.
17. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / переклад з польськ. та англ. В. Склокіна. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
18. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
19. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
20. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ : Критика, 2004. 330 с.
21. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
22. Nora P. Between Memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations published by University of California Press. Special Issue: Memory and Counter-Memory*. Spring, 1989. № 26. P. 7–24.
23. Томпсон Є. Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм. Київ : Основи, 2006. 368 с.
24. Ятченко В. Боги і люди в Українській казці. Кив : Міленіум, 2009. 152 с.
25. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
26. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
27. Грицак Я. Мій баланс незалежності. *Країна*. 2011. № 33 (84). С. 39–46.
28. Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24.
29. Козловець М. Національна ідентичність у контексті глобалізації : автореф. дис. ... докт. філософ. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2010. 30 с.
30. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політиці. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4–5. С. 180–190.
31. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ РЕГРЕСУ В РАЗІ ВІДШКОДУВАННЯ РОБОТОДАВЦЯМИ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЇХ ПРАЦІВНИКАМИ

Василенко Л. П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету
ORCID ID: 0000-0001-8333-8573*

Хоменко С. Н.,

*магістрантка II курсу спеціальності «Право»
Поліського національного університету*

Метою проведеного в статті дослідження є розгляд теоретичних проблем правового регулювання відносин щодо майнової відповідальності роботодавця. Ця робота покликана дослідити особливості відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою, в порядку ст. 1172 Цивільного кодексу України. Це надасть змогу встановити випадки її використання, в тому числі в поєднанні з іншими нормами законодавства, зокрема трудового. Необхідним є розкриття умов та підстав появи згаданих недоговірних зобов'язань, особливостей та проблем застосування права регресу до осіб, які заподіяли шкоду. Поняття «регресні зобов'язання» сьогодні, на жаль, є недостатньо дослідженим, вітчизняне законодавство не містить конкретного визначення вказаного терміна, відсутні підстави та умови їх виникнення і застосування, не витлумачені правові положення учасників таких зобов'язань, що ускладнює застосування регресу на практиці.

Питання щодо відшкодування шкоди, завданої працівником під час виконання своїх трудових обов'язків, тісно переплітається з двома суміжними галузями права – цивільним і трудовим. Тому необхідно проаналізувати деякі елементи кожного виду відповідальності задля визначення їхньої самостійності та відокремленості.

Для досягнення цієї мети авторами ставляться такі завдання: виявити причини виникнення зазначеної дискусії; провести аналіз наукових позицій про цивільно-правову природу відносин з відшкодування шкоди, заподіяну працівником третім особам; провести порівняльний аналіз правового регулювання даних відносин нормами трудового права і регламентацію відносин з відшкодування шкоди роботодавцем, заподіяної його працівником, цивільним законодавством; визначити особливості відносин щодо матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівником; зробити висновки про правову природу відносин з відшкодування шкоди, завданої працівником.

Це допоможе виокремити рекомендації стосовно вчинення дій у разі виникнення схожих зобов'язань у життєвій площині. З цією метою в дослідженні проаналізовано національне законодавство з теоретичної та практичної точки зору.

Ключові слова: регрес, відшкодування шкоди, майнова відповідальність, матеріальна відповідальність, працівник, роботодавець, шкода.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1166 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) «майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала» [1]. Але досить часто до цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду притягується роботодавець, тоді як безпосередньо винним у заподіянні шкоди є працівник. Це передбачено ст. 1172 ЦКУ.

Окремим аспектам майнової відповідальності роботодавця приділяли увагу у своїх наукових працях такі вчені, як: В.І. Нікітинський, П.Д. Пилипенко, В.Г. Ротань, О.В. Тищенко, А.Р. Мацюк та багато інших.

Однак єдиного комплексного дослідження особливостей майнової відповідальності роботодавців, у тому числі й застосування регресних вимог до працівника, так і не було проведено.

Мета статті – визначити та розкрити особливості застосування регресних зобов'язань за шкоду, заподіяну працівником під час виконання трудових обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Позиція законодавця в залученні до матеріальної відповідальності роботодавця полягає в більших матеріальних можливостях відшкодування шкоди в порівнянні з можливостями окремого працівника, який завдав шкоди. Це значно підвищує ступінь відновлення порушених прав потерпілого. На наш погляд, це стало одним з аргументів на користь концепції, що визначила відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну його працівником ще на стадії становлення цього інституту.

Дії юридичної особи (роботодавця) проявляються в діях його працівників. Тому юридична особа повинна відповідати за дії (бездіяльність) своїх працівників, як за власні дії. І вина юридичної особи полягає у винній поведінці її працівників, які не вжили всіх необхідних заходів, щоб не заподіяти шкоди іншим суб'єктам. Але юридична особа відповідає тільки за ті дії своїх працівників, які випливають із виконання ними службових (посадових) обов'язків.

Відповідно до ст. 1172 ЦКУ юридична або фізична особа (або замовник, або підприємницькі товариства, кооперативи) (далі – роботодавець) відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником (або підрядником, або учасником (членом)) (далі – працівником) під час виконання ним своїх службових, посадових, договірних (далі – трудових) обов'язків. Таким чином, якщо працівник під час виконання трудових обов'язків заподіяв шкоду третім особам, таку шкоду відповідно до чинного цивільного законодавства зобов'язаний відшкодувати роботодавець. Працівник буде відшкодовувати витрати, які здійснив роботодавець у порядку регресу. Отже, працівник, який заподіяв під час виконання трудових обов'язків матеріальну шкоду третім особам, безпосередньо перед даними особами відповідальності не несе.

Ця норма є гарантією захисту законних прав та інтересів працівників, оскільки завдяки їй забезпечується не тільки можливість більш повного і швидкого відшкодування шкоди потерпілому, а також нею захищається і сам працівник від відповідальності за шкоду, заподіяну ним під час виконання трудових обов'язків, оскільки він діяв в інтересах роботодавця. Особливо це важливо в тих випадках, коли збитки завдаються працівником правомірними діями або не з його вини, але відповідно до закону вони підлягають відшкодуванню.

Роботодавець має право зворотної вимоги (регресу) до працівника в розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законом (ст. 1191 ЦКУ, п. 3 Постанови пленуму ВСУ № 14 від 29.12.92 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» [2]).

Для покладення на роботодавця матеріальної відповідальності за ст. 1172 ЦКУ необхідна наявність загальних підстав юридичної відповідальності і двох спеціальних умов: суб'єкту дії (особа, яка перебуває в трудових правовідносинах з роботодавцем (або в договірних, якщо це договір підряду)) і характеру дії (під час виконання трудових (договірних) обов'язків). Судова практика виходить з того, що обов'язок роботодавця відшкодувати шкоду, заподіяну з вини його працівників, настає не тільки тоді, коли останній є постійним працівником, а й у разі заподіяння шкоди тимчасовим або позаштатним працівником.

Трудові обов'язки, під час виконання яких працівником було заподіяно шкоду третім особам, можуть бути самими різними, залежно від сфери їхньої трудової діяльності. Тому критерій визначення категорії «трудові, службові чи посадові обов'язки» повинен бути однаковим для всіх видів трудових правовідносин. Вчинення дій, які стали наслідком притягнення до майнової відповідальності, повинне входити до кола трудових, службових або посадових обов'язків, і не має значення, доручав роботодавець саме в цей момент їх виконувати чи ні.

Незалежно від виду юридичної особи (підприємницьке чи непідприємницьке товариство) та форми створення (приватне, державне чи комунальне), а також незалежно від статусу (фізична особа роботодавець чи юридична особа), за шкоду, заподіяну працівником перед третіми особами, буде нести відповідальність роботодавець і саме він буде суб'єктом майнової відповідальності за цивільним законодавством. Ця норма поширюється і на іноземних юридичних осіб, і на спільні товариства.

Якщо шкоду заподіяно працівником філії чи представництва, відповідальність також буде нести юридична особа, від імені якої діє філія чи представництво.

Розглянемо, які рішення допускає чинне законодавство для дотримання балансу інтересів роботодавця і працівника.

Як впливає зі змісту ст. 130 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) підставою притягнення працівника до матеріальної відповідальності є наявність прямої дійсної шкоди. Поняття прямої дійсної шкоди в законодавстві не розкривається. Її визначення дано у п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» від 29 грудня 1992 р. № 14, відповідно до якого «під прямою дійсною шкодою слід розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для роботодавця провести витрати або зайві виплати на придбання, відновлення майна або на відшкодування шкоди, заподіяної працівником третім особам» [2]. Таким чином, за загальним правилом, якщо роботодавець відшкодував шкоду, заподіяну його працівником третій особі, він має право стягнути з працівника суму, сплачену в разі відшкодування такої шкоди. Визначаючи можливості стягнення з працівника шкоди в порядку регресу, необхідно враховувати, що перелік обставин, які виключають матеріальну відповідальність працівника за КЗпП, набагато ширший, ніж перелік обставин, що виключають цивільно-правову відповідальність. Відповідно до цивільного та трудового законодавства відповідальність (як майнова, так і матеріальна) виключається, якщо шкода заподіяна особою в разі здійснення нею права на самозахист або внаслідок непереборної сили. Також не відшкодовується шкода, що виникла внаслідок умислу потерпілого (ст. 1193 ЦКУ). Якщо ж заподіяння шкоди сталося в ситуації нормального господарського ризику, крайньої необхідності або в результаті невиконання роботодавцем обов'язку щодо забезпечення належних умов для зберігання майна, довіреного працівнику, працівник не несе матеріальну відповідальність (ст. 130 КЗпП), на відміну від роботодавця, на якого, за деякими винятками, в таких випадках покладається цивільно-правова відповідальність. Таким чином, за наявності хоча б однієї із зазначених підстав роботодавець, незважаючи на понесені витрати, які він здійснив у разі компенсації шкоди, заподіяної його працівником третій особі, не має права регресу до працівника.

Якщо ж пред'явлення регресної вимоги можливе, ситуація може розвиватися в декількох напрямках. По-перше, роботодавець має право відмовитися від стягнення з працівника заподіяної шкоди повністю або в частині. По-друге, працівник має право письмово визнати свої зобов'язання з відшкодування шкоди, із зазначенням розміру і термінів платежів (ч. 5 ст. 130 КЗпП). У разі звільнення працівника, який дав письмове зобов'язання про добровільне відшкодування збитків, але відмовився відшкодувати зазначену шкоду, непогашена заборгованість підлягає стягненню лише в судовому порядку. По-третє, керівник має право своїм розпорядженням стягнути з працівника суму заподіяної шкоди, якщо її розмір не перевищує розміру середньомісячного заробітку, а також якщо не пройшло більше двох тижнів із дня виявлення заподіяної працівником шкоди (ч. 2 ст. 136 КЗпП). При цьому повинні дотримуватися правила ст. 128 КЗпП (обмеження розміру відрахувань із заробітної плати). У всіх інших випадках стягнення з працівника сум заподіяної шкоди, в тому числі в регресному порядку, відбувається через суд. При цьому важливо відзначити, що справи за позовами роботодавців до працівників про відшкодування шкоди в порядку регресу, заподіяної третім особам під час виконання працівниками своїх посадових обов'язків, відносяться до справ, що виникають із трудових відносин. На це вказав і Верховний суд України у своїй постанові «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками». Відповідно, якщо роботодавець висуває до працівника в порядку регресу вимогу про відшкодування шкоди, заподіяної працівником третім особам, то зазначена категорія справ підлягає розгляду в позовному провадженні судом.

Тут важливо підкреслити, що, відповідно до ст. 1172 ЦКУ роботодавець не несе відповідальності, якщо працівник заподіяв шкоду третій особі не під час виконання трудових обов'язків. У таких ситуаціях цивільно-правова відповідальність покладається на самого заподіювача шкоди. Винятком є випадок, коли на підставі ст. 1187 ЦКУ обов'язок відшкодування шкоди покладається на роботодавця як власника джерела підвищеної небезпеки. Тобто якщо в результаті використання транспортних засобів, механізмів, інших предметів, власником яких є роботодавець, або під час здійснення іншої діяльності, яка відноситься до джерел підвищеної небезпеки, працівником заподіяно шкоди не під час виконання ним трудових (службових, посадових) обов'язків, відшкодування шкоди третій особі покладається на роботодавця з правом регресної вимоги до працівника.

У тих випадках, коли шкода була заподіяна фізичною особою, що виконувала роботу під фізичним або психічним примусом роботодавця, матеріальна відповідальність покладається в повному обсязі на останнього і в порядку регресу не може бути стягнута з працівника. Це пов'язано з тим, що, по-перше, фізичний або психічний примус позбавляє можливості працівника ухилитися від виконання роботи, нав'язаної роботодавцем, тобто працівник виконує цю роботу проти своєї волі. По-друге, діями працівника, хоча він того чи ні, здійснюються функції роботодавця. Більш того, дії такого роботодавця є протиправним і тягнуть за собою адміністративну або кримінальну відповідальність.

Саме таким чином підлягає відшкодуванню матеріальна шкода, заподіяна працівником, який перебуває з роботодавцем у відносинах, які відповідно до трудового законодавства не повинні були

мати місце. Наприклад, у разі заподіяння шкоди працівником, який не має законних повноважень або необхідного досвіду для виконання кваліфікованої (небезпечної) роботи і який, незважаючи на всю його некомпетентність, все ж був допущений навмисно або за недбалості роботодавцем до такої роботи. Покладення в таких випадках матеріальної відповідальності на роботодавця викликано тим, що під час прийому на роботу передусім на роботодавцеві лежить обов'язок дотримання вимог трудового законодавства, законодавства про охорону праці, обов'язок щодо перевірки документів, які підтверджують можливість працівника займатися певною трудовою діяльністю, легітимності цих документів, установлення вольової здатності працівника займатися тією чи іншою діяльністю тощо.

Відшкодування шкоди самим працівником у цьому випадку є можливим лише тоді, якщо працівник умисно приховав обставини, що перешкоджають укладенню трудового договору (наприклад, фальсифікував документи про вік, стан здоров'я і т.д.), а також за неодмінної умови повної відсутності в цьому вини (незважаючи на її форму) роботодавця.

Відповідно до цивільного законодавства (ч. 3 ст. 1172 ЦКУ) підприємницькі товариства, виробничі кооперативи відшкодовують шкоду, заподіяну їхніми учасниками (членами) за умови здійснення ними підприємницької, виробничої, іншої діяльності товариства чи кооперативу.

Звісно ж, що в цій нормі йдеться про тих учасників, які не перебувають із заснованою ними ж юридичною особою в трудових відносинах, наприклад, на посаді генерального директора, бухгалтера, інженера і т.д. Ми вважаємо, що учасник, який здійснює функції названих посадових осіб або іншу роботу на виробництві, в повному обсязі користується правами і виконує обов'язки звичайного працівника, які передбачені трудовим законодавством, без будь-яких обмежень чи привілеїв. Тому юридична особа за шкоду, заподіяну таким працівником, несе матеріальну відповідальність на загальних підставах як за свого працівника. Отже, під учасниками відповідно до ч. 3 ст. 1172 ЦКУ необхідно розуміти тільки тих з них, які не пов'язані із заснованим ним товариством чи кооперативом трудовим договором.

На відміну від підприємницького товариства участь (членство) у виробничому кооперативі за своєю юридичною природою передбачає поряд з об'єднанням майнових внесків його членів ще й безпосередню їхню трудову участь. Тому виробничий кооператив, також як і будь-яка інша юридична особа, несе деліктну відповідальність за шкоду, заподіяну його членом, на загальних підставах і, на нашу думку, немає необхідності окремо обумовлювати відповідальність виробничого кооперативу.

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 29.12.92 р. № 14 «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» дає судам таке роз'яснення: «під шкодою, завданою працівником третім особам, слід розуміти всі суми, які виплачені роботодавцем третім особам у рахунок відшкодування збитку» [2]. У даному випадку необхідно розуміти, що працівник несе відповідальність лише в межах цих сум і тільки за умови наявності причинно-наслідкового зв'язку між винними діями (бездіяльністю) працівника і заподіяною ним шкодою третім особам.

Регресні зобов'язання за своєю правовою природою досить складні, тому що їх виникнення і реалізація визначаються як нормами цивільного, так і трудового законодавства. Як показує практика, працівник, який заподіяв шкоду безпосередньо майну роботодавця, найчастіше виявляється в більш вигідному положенні в порівнянні з працівником, який заподіяв шкоду під час виконання трудових обов'язків третім особам. Це пояснюється тим, що розмір збитку визначається для них по-різному. Стягненню з роботодавця (у разі заподіяння його працівником матеріальної шкоди третій особі) підлягає не тільки пряма дійсна шкода, але й упущена вигода, передбачена нормами цивільного права, яка в порядку регресу автоматично перекладається на працівника. Шкода, заподіяна майну роботодавця, буде визначатися без урахування упущеної вигоди, оскільки відповідно до статті 130 КЗпП неoderжані доходи стягненню з працівника не підлягають.

Не можуть бути стягнуті з працівника в порядку регресу також відсотки простроченої виплати роботодавцем грошового відшкодування потерпілому, оскільки обов'язок сплатити такі відсотки витікає з цивільно-правових відносин між роботодавцем і потерпілим та викликаний невиконанням у термін зобов'язання роботодавця, а отже, не має причинно-наслідкового зв'язку з порушенням, допущеним працівником.

У визначенні розміру упущеної вигоди відповідно до норм цивільного законодавства передбачається, що під час визначення розміру шкоди беруться до уваги ціни, що існували в той час, коли зобов'язання мало бути виконано. Виходячи з обставин справи, суд може задовольнити вимогу про відшкодування шкоди, беручи до уваги ціни, існуючі на день винесення рішення або в день фактичного платежу.

Досить часто регресні зобов'язання асоціюються із судовим процесом. Проте це не так. Зворотною вимогою є будь-яка вимога роботодавця до працівника, спрямована на відшкодування виплат, які були здійснені роботодавцем за завдану шкоду його працівником третім особам. Відповідно, стяг-

нення може проводитися з працівника, який завдав цю шкоду, на підставі розпорядження роботодавця (якщо розмір стягнення не перевищує середньомісячного заробітку працівника). Якщо розмір стягнення перевищує середньомісячний заробіток працівника, тоді роботодавець буде звертатися з регресним позовом до суду. Під регресним позовом розуміється зворотна вимога роботодавця до працівника, що пред'являється в судовому порядку, про повернення грошової суми (або іншої майнової цінності), яка була сплачена (передана) роботодавцем третій особі у зв'язку із заподіянням їй шкоди з вини цього працівника.

Висновки. Встановлення матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну його працівником, значно підвищує гарантії відновлення порушених прав і свобод людини. Однак остаточне покладення майнового тягаря на роботодавця не завжди є справедливим і обґрунтованим. Тому закон надає роботодавцю, який відшкодував шкоду перед третіми особами, право регресної вимоги до працівника, який завдав цю шкоду. Розмір регресної вимоги повинен відповідати обсягу виплаченого роботодавцем відшкодування, якщо інший розмір не встановлено законодавчими актами. Із проведеного дослідження можна зробити висновок, що роботодавець має право на регрес тільки в тому випадку, якщо шкоду було завдано протиправними та винними діями (бездіяльністю) працівника. У разі завдання шкоди правомірними та/або невинними діями (бездіяльністю) працівника остаточне майнове обтяження буде нести сам роботодавець. Однак дане питання не знайшло законодавчого закріплення.

Vasylenko L., Khomenko S. Problematic aspects of the application of the right of regression in indemnification by the employer to their employee

The purpose of the research in the article is to consider the theoretical problems of legal regulation of property liability of the employer. This work is devoted to investigation of the indemnification peculiarities by a legal or natural person caused by their employee or another person in accordance with Art. 1172 of the Civil code of Ukraine that will allow to establish cases of its use, in combination with other norms of the legislation, in particular labour. The conditions and reasons for the occurrence of the mentioned non-contractual obligations, peculiarities and problems of application of the right of regression to the persons who caused the damage will be revealed. Nowadays, unfortunately, the concept of «regressive obligations» has not been investigated enough, the legislation does not contain a specific definition of the term, there are no reasons and conditions for their occurrence and application, the legal provisions of the participants of these obligations have not been interpreted, which complicates the application of regression in practice.

The issue of indemnification caused by an employee in the performance of his duties is closely intertwined with two related branches of civil and labour law. Therefore, it is necessary to analyze some elements of each type of responsibility to determine their independence and separation.

To achieve this goal, the authors set the following tasks: to identify the causes of this discussion; to analyze the scientific positions by various scientists, about the civil nature of the relationship of indemnification by the employee to third party; to carry out the comparative analysis of legal regulation of the given relations by norms of the labour law and regulation of relations on indemnification caused by the employer, by its employee, by the civil legislation; determine the peculiarities of the relationship of liability of the employer for damage caused by the employee; summarise the legal nature of the relationship to compensate for damage caused by the employee.

This will help to identify recommendations for action in the event of similar commitments in life. For this purpose, in this research the national legislation is analyzed from both a theoretical and practical point of view.

Key words: regression, indemnification, property liability, material liability, employee, employer, damage.

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15> (дата звернення: 20.10.20).
2. Постанова пленуму ВСУ № 14 від 29.12.92 р. «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, їх працівниками» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-92#Text> (дата звернення: 15.10.20).

ДО ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Герасименко Є. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри адміністративного права та процесу

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-5625-5622

Статтю присвячено аналізу поняття та класифікації іноземних громадян та осіб без громадянства в Україні. Вивчаються правові акти в цій галузі, теоретичні концепції та положення міжнародних актів, зарубіжна практика законодавчого регулювання. Цей аналіз був проведений з метою вдосконалення правового регулювання правового статусу негромадян України та забезпечення захисту тих, хто цього потребує, зокрема за допомогою адміністративно-правових інструментів. На основі проведеного дослідження виявлено теоретичні та правові проблеми і прогалини та невідповідності законодавству України; розроблені пропозиції щодо шляхів їх усунення. Пропонується включити до законодавства України поняття «негромадянин України» як узагальнювальну назву іноземних громадян, підданих та осіб без громадянства. Критерієм виокремлення осіб до цієї категорії є факт наявності чи відсутності в особи громадянства України. При цьому правовий статус усіх негромадян характеризується відсутністю в його складі однакового для всіх цих осіб обсягу прав та обов'язків, визначених Конституцією України лише для її громадян – «громадянських» прав та обов'язків.

У статті також запропоновано вдосконалити класифікацію негромадян (іноземців та осіб без громадянства). Зокрема, запропоновано за критерієм строку знаходження на території України виокремити такі види негромадян:

1. Особи, які тимчасово перебувають в Україні.

2. Особи, які тимчасово проживають в Україні, зокрема які прибули в Україну:

2.1. для працевлаштування;

2.2. для участі в реалізації проектів міжнародної технічної допомоги;

2.3. з релігійною метою або для участі в діяльності громадських (неурядових) організацій іноземних держав;

2.4. для роботи у філіях чи представництвах іноземних суб'єктів господарювання;

2.5. для провадження культурної, наукової, освітньої діяльності;

2.6. з метою участі у волонтерській діяльності;

2.7. з метою навчання;

2.8. з метою контролю за діяльністю зареєстрованої в Україні юридичної особи;

2.9. з метою возз'єднання сім'ї.

3. Особи, які постійно проживають в Україні.

Ключові слова: іноземні громадяни та піддані, особи без громадянства, міжнародний захист, біженці.

Постановка проблеми. Особливості правового статусу у відповідній державі фізичних осіб, які не пов'язані з цією державою спеціальним правовим зв'язком, визначається внутрішнім законодавством такої держави. Так, зокрема, ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлює, що за окремими винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України. При цьому зазначені особи, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їхніх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини [1].

Україна обрала відповідний правовий режим для осіб, які не є її громадянами, виходячи зі своїх міжнародних зобов'язань, соціальних, економічних, політичних та правових умов. При цьому системне врегулювання зазначеного правового статусу напряму залежить від дефініції та однозначного розуміння поняття та класифікації іноземців та осіб без громадянства, адже окремі елементи

зазначеного правового статусу можуть варіюватися залежно від належності іноземця чи апатрида до відповідної категорії зазначених осіб, яка може визначатись залежно від різних критеріїв, наприклад, від легальності, строку, мети перебування на території України тощо.

Однак, попри наявність законодавчого визначення іноземців та встановлення залежності їхнього правового статусу від окремих особливостей перебування іноземців на території України, наукові спори щодо формулювання дефініції та класифікації іноземців та осіб без громадянства не вщухають і досі. Це в тому числі зумовлено і певними недоліками чинного законодавства в цій сфері, що вимагає на систематизацію наукових поглядів з метою вдосконалення законодавчої термінології.

Отже, **мета статті** – розроблення пропозицій щодо вдосконалення термінології у сфері правового регулювання статусу іноземних громадян, підданих та осіб без громадянства, включаючи їх поняття та класифікацію.

У загальному розумінні іноземні громадяни – це особи, які перебувають на території однієї держави та мають громадянство іншої держави [2, с. 124]. Визначення іноземця в п. 6 ч. 1 статті 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» як особи, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, за основними ознаками відтворює вищенаведену дефініцію. Таким чином, ознаками для виокремлення цієї категорії громадян є відсутність громадянства України та наявність громадянства або підданства іншої держави або держав. Проте питання, яким чином і коли має встановлюватись наявність такого громадянства/підданства, залишається відкритим. Тому більш слушним вбачається формулювання визначення іноземців «від зворотного», відповідно до якого іноземними громадянами вважаються особи, які перебувають на території держави і не є її громадянами. Зазначене визначення залишає поза його межми наявність чи відсутність громадянства або підданства інших держав як основну ознаку, однак використовує іншу ознаку – перебування на території іншої держави. Вважаємо критику цього визначення цілком обґрунтованою, адже, з одного боку, дане визначення не можна назвати цілком вірним, оскільки така ознака, як наявність громадянства чи підданства іншої держави чи відсутність будь-якого громадянства, що чітко відрізняє іноземця від особи без громадянства, ним не врахована [3, с. 81–82]. А з іншого боку, перебування особи на території певної держави жодним чином не змінює тип відносин, який складається між особою та цією державою, в основі якого є відсутність особливого правового зв'язку – відсутність громадянства. Відповідно до іншої точки зору в основу виокремлення іноземних громадян та апатридів від громадян покладаються саме правові зв'язки. Так, на думку Т.Н. Кирилової, іноземним громадянином є «особа, яка має постійний політичний, економічний і правовий зв'язок з державою свого громадянства і перебуває в тимчасовому економічному і правовому зв'язку з іншими державами» [4, с. 106]. Однак і це визначення навряд чи можна вважати досконалим. Адже, для прикладу, відсутність такого тимчасового зв'язку громадянина США з Українською державою жодним чином не змінює того факту, що він є громадянином іноземної держави. Очевидно, що особа не стає іноземцем після прибуття до іншої держави. Факт присутності іноземця на території певної держави, як й інші юридичні факти, впливає на обсяг його прав та обов'язків у межах специфічного типу правового статусу – правового статусу іноземця або апатрида. Так, факт звернення іноземця за отриманням дозволу на в'їзд на територію іншої держави спричинить виникнення певних правовідносин щодо отримання такого дозволу, але саме в межах правового статусу іноземця.

Отже, ми вважаємо відсутність громадянства України основною ознакою, яка виокремлює іноземних громадян та осіб без громадянства в окрему групу суб'єктів права України, відмінну від громадян України. Разом із цим належність осіб до громадянства чи підданства іншої держави підлягає додатковому встановленню. Наявність чи відсутність такої належності відрізняє іноземних громадян чи підданих від осіб без громадянства, що може впливати на особливості їхнього правового статусу в іноземній державі, включаючи отримання захисту з боку країни своєї громадянської належності.

Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне включення до визначення іноземців та осіб без громадянства такої ознаки, як наявність чи відсутність підтвердження про громадянство/підданство. При цьому аргументи щодо недоцільності запровадження такої ознаки у визначення не вбачаються досить обґрунтованими. Не можна не погодитись із думкою, що встановлення факту приналежності певної особи до громадянства конкретної країни може відбуватися набагато пізніше за часом, ніж фактичне віднесення цієї особи до категорії іноземців, адже іноді особа на момент її встановлення не може підтвердити це відповідними документами [3, с. 82–83]. Однак документальне підтвердження громадянства/підданства іноземної держави має значення для відмежування іноземних громадян чи підданих від осіб без громадянства і не має значення для відокремлення зазначених осіб від громадян України, адже особа може мати і громадянство України, і громадянство/підданство іншої держави. При цьому з огляду на положення п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про громадянство України» якщо громадянин України має громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових

відносинах з Україною він визнається лише громадянином України [5]. І доки особа не підтвердить факт наявності в неї громадянства чи підданства, або цей факт не буде достовірно встановлений іншим чином, така особа має цілком обґрунтовано вважатись особою без громадянства. Однак ми не можемо вважати доведеними твердження особи про наявність у неї іноземного громадянства/підданства, доки вони не будуть підтверджені відповідними доказами.

Враховуючи зазначене, іноземцем в Україні можна вважати особу, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, що підтверджується відповідними доказами. Таким чином, усіх фізичних осіб в залежності від наявності та характеру правового зв'язку з певною державою чи державами можна поділити на такі види:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни (якщо країна такого постійного зв'язку – республіка);
- 3) іноземні піддані (якщо країна такого постійного зв'язку – монархія);
- 4) особи без громадянства (апатриди).

При цьому і в науковій літературі, і в законодавстві України іноземних громадян та підданих часто узагальнено називають іноземцями. Таким чином, термін «іноземець» застосовують у широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні це поняття охоплює всіх осіб, які не є громадянами України, але потрапляють під її територіальну юрисдикцію, тобто іноземних громадян та осіб без громадянства. У вузькому значенні іноземцем вважається особа, що знаходиться на території певної держави, але не є її громадянином і перебуває в громадянстві іншої держави [6, с. 57; 7, с. 768].

Натомість узагальненого терміна для виокремлення іноземців та апатридів не існує. Разом із тим їхній правовий статус здебільшого розрізняється за можливістю отримання захисту з боку певної держави. Якщо іноземці можуть його отримати з боку держави свого громадянства чи підданства, то особи без громадянства не можуть на це розраховувати в силу відсутності в них громадянства чи підданства певної держави. Однак майже повна відсутність відмінностей у належних їм правах, свободах та обов'язках в Україні спонукає запропонувати надати їм узагальнюючу назву. Очевидно, що на протигагу терміну «громадянин» може бути застосований антонім «негромадянин». Критерієм відмежування в цьому випадку буде факт наявності чи відсутності в особи громадянства України. При цьому правовий статус усіх негромадян буде характеризуватись відсутністю в його складі однакового для всіх цих осіб обсягу прав та обов'язків, визначених Конституцією України лише для її громадян, – «громадянських» прав та обов'язків.

Таким чином, залежно від наявності громадянства України всі фізичні особи поділяються на громадян та негромадян України. Негромадян України у свою чергу можна поділити на іноземців (іноземних громадян та підданих) і осіб без громадянства. Як уже зазначалось, попри законодавче визначення на цей час термін «іноземець» застосовується і в законодавстві, і в науковій літературі як узагальнювальний для громадян/підданих іноземних держав і осіб без громадянства. Однак, з нашої точки зору, таке неточне використання законодавчих термінів не є правильним та суперечить вимогам системності. Адже пункт 6 статті 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлює, що термін «іноземець» може застосовуватись лише до осіб, які не перебувають у громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав», що виключає можливість його застосування для апатридів.

Разом із цим навряд чи викликає заперечення думка про громіздкість і незручність використання конструкції «іноземці та особи без громадянства» і в законотворчості, і в практиці правозастосування. Отже, розроблення узагальнювального терміна для цих осіб давно на часі. Тому ми пропонуємо для спільного найменування іноземних громадян і підданих (іноземців) та осіб без громадянства (апатридів) використовувати простий антонім терміна «громадянин» – «негромадянин».

Пропонуючи для зручності використання нового узагальнювального терміна «негромадянин», ми жодним чином не намагаємось виокремити чи створити новий правовий статус, використовуючи досвід окремих пострадянських держав, через його явно дискримінаційний характер. Так, наприклад, цей особливий юридичний статус надавався Латвійською Республікою колишнім громадянам СРСР, які проживали за станом на 1 липня 1992 року в Латвії, не мали громадянства жодної іншої країни та не пройшли процес натуралізації, а також їхнім нащадкам. Станом на липень 2019 року за даними Управління у справах громадянства та міграції Міністерства Внутрішніх справ Латвійської Республіки налічувалося 220 491 «негромадян», які проживають в Латвії [8], а також 5364 «негромадян» Латвії поза межами [9]. Необхідно відзначити, що із січня 2020 року процес «відтворення» нових негромадян Латвійської Республіки був припинений через набрання чинності законом, відповідно до якого всі діти таких негромадян автоматично набувають громадянство Латвії.

Наша пропозиція щодо запровадження терміна «негромадянин України» має за мету лише узагальнення норм, які стосуються іноземців та апатридів, підвищення зручності та спрощення фор-

мулювань у законотворчості та правозастосуванні. Отже, ми пропонуємо терміном «негромадянин України» визначати всіх іноземців, тобто осіб, які не перебувають у громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав, а також осіб без громадянства, тобто осіб, яких жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Як вже зазначалося вище, сучасні міграційні процеси є надзвичайно складними та інтенсивними, а міграційні потоки характеризуються одразу кількома різними причинами та мотивами. У науці робляться спроби класифікації міграції за різними критеріями. Для прикладу можна навести ту, критерієм якої є причини та наслідки такої міграції. За цим критерієм можна виділити такі міграційні потоки:

- переселенці на постійне проживання;
- трудові (легальні, зареєстровані) мігранти;
- особи, які тимчасово перебувають у державі через особисті причини (навчання, туризм тощо);
- нелегальні (незареєстровані) мігранти;
- особи, які потребують притулку;
- особи, які потребують міжнародного захисту (додаткового, тимчасового, статусу біженців).

Яким би загальним поняттям не охоплювалися негромадяни України, з-поміж них завжди можна виділити окремі категорії залежно від причин залишення своєї держави, мети, підстав, строків та законності перебування в Україні. Пропозиції щодо класифікації негромадян за цими та іншими критеріями можна знайти в науковій літературі, однак у цілях цього дослідження ми пропонуємо зупинитись на окремих із них. Так, по-перше, відповідно до критерію причин залишення негромадянами своєї країни вони можуть бути розподілені на 2 групи:

А) ті, що добровільно залишили країну свого громадянства/підданства чи постійного проживання через особисті причини, включаючи економічні, працевлаштування, навчання тощо;

Б) вимушені мігранти, тобто особи, які змушені були покинути країну свого громадянства/підданства чи постійного проживання через обставини, що ставили під загрозу їхнє життя або реалізацію основоположних прав та свобод – катастрофи, війни, громадянські конфлікти, переслідування і т. ін.

Вважаємо обов'язковим навести також розмежування негромадян України за законодавчо визначеними підставами для їх перебування на території України. Так, виходячи з норм Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», вбачаємо за доцільне виокремити такі види негромадян:

1. Іммігранти – тобто негромадяни, які іммігрували в Україну на постійне проживання відповідно до Закону України «Про імміграцію».
2. Негромадяни, яких визнано біженцями в Україні або яким надано притулок в Україні.
3. Негромадяни, які отримали додатковий або тимчасовий захист в Україні.
4. Негромадяни, які прибули в Україну для працевлаштування.
5. Негромадяни, які прибули в Україну для участі в реалізації проектів міжнародної технічної допомоги, зареєстрованих у встановленому порядку.
6. Негромадяни, які прибули в Україну з метою проповідування релігійних віровчень, виконання релігійних обрядів чи іншої канонічної діяльності за запрошенням релігійних організацій та погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію відповідної релігійної організації.
7. Негромадяни, які прибули в Україну для участі в діяльності громадських (неурядових) організацій іноземних держав.
8. Негромадяни, які прибули в Україну для роботи у філіях чи представництвах іноземних суб'єктів господарювання, іноземних банків в Україні.
9. Негромадяни, які прибули в Україну для провадження культурної, наукової, освітньої діяльності, з метою участі в міжнародних та регіональних волонтерських програмах чи участі в діяльності організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів.
10. Іноземці та особи без громадянства, які прибули в Україну для роботи кореспондентом або представником іноземних засобів масової інформації.
11. Негромадяни, які прибули в Україну з метою контролю за діяльністю зареєстрованої в Україні юридичної особи, засновниками та/або учасниками, та/або бенефіціарними власниками (контролерами) якої вони є.
12. Негромадяни, які прибули в Україну з метою навчання.
13. Негромадяни, які прибули в Україну з метою возз'єднання сім'ї.
14. Негромадяни, які до прийняття рішення про припинення громадянства України постійно проживали на території України і після прийняття рішення про припинення громадянства України залишилися постійно проживати на її території.

15. Негромадяни, які незаконно перебувають в Україні на період дії обставин, що унеможливають їх примусове видворення за межі України.

16. Негромадяни, які уклали контракт про проходження військової служби у Збройних Силах України або надавали інструкторську допомогу відповідним підрозділам у рамках проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях.

За таким критерієм, як строк знаходження на території України, пропонуємо виокремити такі види негромадян в Україні:

3. Особи, які тимчасово перебувають в Україні на період наданого візою дозволу на в'їзд або на період, встановлений законодавством чи міжнародним договором України, до яких відносяться негромадяни, які в'їхали в Україну на інших законних підставах, ніж визначені для тимчасового чи постійного проживання.

4. Особи, які тимчасово проживають в Україні, зокрема які прибули в Україну:

4.1. для працевлаштування;

4.2. для участі в реалізації проектів міжнародної технічної допомоги, зареєстрованих у встановленому порядку;

4.3. з метою проповідування релігійних віровчень, виконання релігійних обрядів чи іншої канонічної діяльності; які прибули в Україну для участі в діяльності громадських (неурядових) організацій іноземних держав;

4.4. для роботи у філіях чи представництвах іноземних суб'єктів господарювання, іноземних банків в Україні;

4.5. для провадження культурної, наукової, освітньої діяльності,

4.6. з метою участі в міжнародних та регіональних волонтерських програмах чи участі в діяльності організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів;

4.7. з метою навчання;

4.8. з метою контролю за діяльністю зареєстрованої в Україні юридичної особи, засновниками та/або учасниками та/або бенефіціарними власниками (контролерами) якої вони є;

4.9. з метою возз'єднання сім'ї.

До таких осіб також відносять негромадян, які уклали контракт про проходження військової служби у Збройних Силах України або надавали інструкторську допомогу відповідним підрозділам у рамках проведення антитерористичної операції у Донецькій та Луганській областях, а також які незаконно перебувають в Україні на період дії обставин, що унеможливають їх примусове видворення за межі України.

5. Особи, які постійно проживають в Україні, до яких Закон включає іммігрантів, осіб, які отримали статус біженців або притулок, а також ті, які до прийняття рішення про припинення громадянства України постійно проживали на території України і після прийняття рішення про припинення громадянства України залишилися постійно проживати на її території.

Аналіз вищенаведених норм Закону дозволяє зробити висновок про те, що терміни «проживання» та «перебування» є різними за змістом, обсягом підстав і правовим статусом негромадянина, щодо якого цей термін використовується. Разом із цим у Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» дуже часто термін «перебування» використовується як узагальнювальний. Так, наприклад, стаття 3, визначаючи загальні засади правового статусу негромадян, пов'язує їхні особливості законністю «перебування» особи на території України. Таким чином, виключення такого критерію, як «законність проживання», очевидно, створює умови для проблем у практиці правозастосування. Зважаючи на зазначене, пропонуємо використовувати термін «знаходження» як узагальнювальну, родову категорію для проживання та перебування.

У залежності від критерію законності знаходження негромадян на території України можна виокремити 2 види таких осіб:

1) Негромадяни, які законно знаходяться на території України. Пункт 7 частини 1 статті 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визначає їх як іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, а саме які в установленому законодавством чи міжнародним договором України порядку в'їхали в Україну та постійно чи тимчасово проживають на її території або тимчасово перебувають в Україні.

2) І, відповідно, особи, які незаконно знаходяться на території нашої держави. Їх традиційно називають нелегальними мігрантами (нелегалами). До них відносяться іноземці або особи без громадянства, які перетнули державний кордон поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску, але з уникненням прикордонного контролю і невідкладно не звернулися із заявою про надання статусу біженця чи отримання притулку в Україні, а також які законно прибули в Україну, але після закінчення визначеного їм терміну перебування втратили підстави для подальшого перебування та ухиляються від виїзду з України [1].

Висновки. Пропонується включити до законодавства України загальне поняття «негромадянин України» як узагальнювальну назву іноземних громадян, підданих та осіб без громадянства. Критерієм виокремлення осіб до цієї категорії є факт наявності чи відсутності в особи громадянства України. При цьому правовий статус усіх негромадян характеризується відсутністю в його складі однакового для всіх цих осіб обсягу прав та обов'язків, визначених Конституцією України лише для її громадян – «громадянських» прав та обов'язків. Таким чином, у залежності від наявності громадянства України всі фізичні особи поділяються на громадян та негромадян України. Негромадян України у свою чергу можна поділити на іноземців (іноземних громадян та підданих) й осіб без громадянства.

У статті також запропоновано вдосконалити класифікацію негромадян (іноземців та осіб без громадянства). Без сумнівів, зазначені пропозиції щодо вдосконалення юридичної термінології у сфері загального визначення іноземних громадян, підданих та осіб без громадянства, а також щодо конкретизації їх видів у законодавстві України дозволять полегшити практику правозастосування та покращити захист прав, свобод та інтересів зазначених осіб.

Herasymenko Ye. On the concept and classifications of foreign citizens and stateless persons

The article is devoted to the analysis of the concept and classification of foreign citizens and stateless persons in Ukraine. Legal acts in this field, theoretical concepts and provisions of international acts, foreign practice of legislative regulation are studied. This analysis was conducted in order to improve the legal regulation of the legal status of non-citizens of Ukraine and to ensure the protection of those who need it, in particular through administrative and legal instruments. On the basis of the conducted research theoretical and legal problems and gaps and inconsistencies with the legislation of Ukraine are revealed; developed proposals for its improvement. It is proposed to include into the legislation of Ukraine the general concept of “non-citizen of Ukraine” as a general notion for foreign citizens and stateless persons. The criterion to distinguish persons from this category is the fact that a person has the citizenship of Ukraine. At the same time, the legal status of all non-citizens is characterized by the absence of the same scope of rights and obligations for all these persons, defined by the Constitution of Ukraine only for its citizens – “citizens” rights and responsibilities.

The article also proposes to improve the classification of non-citizens (foreigners and stateless persons). In particular, it is proposed to single out the following types of non-citizens according to the criterion of stay on the territory of Ukraine:

1. Persons temporarily staying in Ukraine.
2. Persons temporarily residing in Ukraine, in particular, who arrived in Ukraine:
 - 2.1. for employment;
 - 2.2. to participate in the implementation of international technical assistance projects;
 - 2.3. for religious purposes or to participate in the activities of public (non-governmental) organizations of foreign states;
 - 2.4. for work in branches or representative offices of foreign business entities;
 - 2.5. for cultural, scientific, educational activities,
 - 2.6. in order to participate in volunteer activities;
 - 2.7. for the purpose of training;
 - 2.8. in order to control the activities of a legal entity registered in Ukraine;
 - 2.9. to reunite the family.
3. Persons permanently residing in Ukraine.

Key words: foreign citizens and subjects, stateless persons, international protection, refugees.

Література:

1. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 04.02.1994 р. № 3929-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 19–20 від 18.05.2012. Ст. 179.
2. Юридичні терміни : тлумачний словник / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотипне. Київ : Либідь, 2004. 320 с.
3. Адміністративно-правове регулювання міграційних процесів : навч. посібник / С.М. Алфьоров та ін. ; за заг. ред. Т.П. Мінки. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012, 326 с.
4. Кирилова Т.Н. Общие положения гражданской правосубъектности иностранцев в СССР. *Правоведение*. 1986. № 1. С. 103–110.

5. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України* 2001. № 13 від 30.03. Ст. 65.
6. Петров Є.Ю. До проблеми поняття «іноземець» та видів іноземців в Україні. *Право і Безпека*. 2012. № 3. С. 54–59.
7. Петров Є. Ю. Принципи конституційно-правового статусу іноземців в Україні. *Форум права*. 2012. № 1. С. 767–775.
8. Latvijas Republikas iekšlietu ministrijas. pilsonības un migrācijas lietu pārvalde «Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc valstiskās piederības (Datums=01.07.2019)». URL: https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISVP_Latvija_pec_VPD01072019.pdf (дата звернення: 20.10.2020).
9. Latvijas Republikas iekšlietu ministrijas. Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde «Ārvalstīs dzīvojošo sadalījums pēc dzimšanas gada un valstiskās piederības (Datums=01.07.2019)». URL: https://www.pmlp.gov.lv/lv/assets/ISAG_Aarvalstiis_pec_DZGada_VPD01072019.pdf (дата звернення: 20.10.2020)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Дмитренко С. О.,

прокурор

Офісу Генерального прокурора

ORCID ID: 0000-0002-1668-8896

У статті встановлено, що правоохоронна функція, як і всі інші функції, має свій механізм реалізації, основу якого становлять сукупність правових, організаційних, економічних та матеріальних елементів. Система таких елементів має відповідати завданням, що ставляться перед країною на сучасному етапі державотворення. Обґрунтовано, що адміністративно-правове забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування є специфічним видом правового впливу адміністративно-правових форм та засобів, які у своїй сукупності становлять механізм адміністративно-правового регулювання реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування, на діяльність відповідних суб'єктів з метою забезпечення їх нормального функціонування та ефективного виконання покладених на них обов'язків у сфері підтримання законності та правопорядку, охорони та захисту прав і свобод громадян, протидії правопорушенням під час застосування податкового законодавства. З'ясовано, що норми законодавства забезпечують взаємодію між органами виконавчої влади та громадянами в усіх сферах суспільного життя, зокрема у правоохоронній сфері та сфері оподаткування, що за сучасних умов визначають основний критерій оцінювання якості державної політики. Розкрито сутність адаптації національного законодавства. Доведено, що в Україні існує досить розвинена нормативно-правова база, яка регламентує основні моменти адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу (зокрема, у сфері реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування). Визначено основні кроки в напрямі забезпечення ефективного функціонування адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування. Запропоновано внести зміни до методології та процесу планування робіт з адаптації чинного національного законодавства у сфері оподаткування.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, правоохоронна функція, правовідносини у сфері оподаткування, контролюючі органи, адаптація законодавства.

Постановка проблеми. Гарантування узгодженого та комплексного адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави – це одна з найважливіших передумов ефективності державної політики у сфері оподаткування. У нормативно-правових актах мають закріплюватися важливі напрями реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування, визначатися суб'єкти, відповідальні за її реалізацію, форми взаємодії цих суб'єктів, пропонуватися шляхи вирішення існуючих проблемних питань із забезпечення реалізації правоохоронної функції у сфері оподаткування. Отже, значуща соціальна роль правоохоронної функції держави у сфері оподаткування та особливе місце, яке ця функція посідає в державному механізмі, визначають актуальність формування цілісної нормативно-правової бази, в якій повинні знаходити своє відображення всі необхідні механізми реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування. Водночас особливої актуальності набуває вивчення досвіду держав-членів Європейського Союзу (далі – ЄС), які пройшли процес адаптації свого законодавства щодо реалізації правоохоронної функції у сфері оподаткування, а також аналіз основних напрямів співробітництва, відповідно до яких відбуватиметься адаптація національного законодавства України до стандартів ЄС.

Актуальність проблеми в теоретико-методологічному плані зумовлена її недостатньою розробленістю у вітчизняному адміністративному та податковому праві. При цьому окремі аспекти окресленої проблематики досліджувалися вітчизняними науковцями протягом значного часу. Так, дослідженню особливостей реалізації правоохоронної функції держави, зокрема і різноманітним аспектам адміністративно-правового забезпечення реалізації цієї функції, присвячені праці В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки,

О.І. Беспалової, В.В. Галуцька, А.П. Головіна, В.Г. Лукашевича, М.І. Мельника, О.Ф. Скакун, В.К. Шкарупи та інших учених. Необхідність інтеграції українського законодавства до нормативно-правових актів ЄС та забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування неодноразово наголошувалася в дослідженнях В.Т. Білоуса, І.Ф. Бінька, О.С. Бодрука, Л.К. Воронової, І.А. Грицяка, Д.Г. Лук'яненка, І.П. Катеринчука, Г.М. Немирі, Н.Р. Нижник, О.П. Орлюк, А.В. Осики, Н.Ю. Пришви, Ю.І. Римаренка, В.І. Теремецького, А.С. Філіпенка, В.О. Шамрая, Н.Я. Якимчук та інших науковців.

Аналіз сучасних наукових досліджень дає підстави зробити висновок, що окремі аспекти реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування сьогодні залишаються недослідженими, а специфіка всіх правотворчих процесів у зазначеній сфері – не розкритою. Тому нагальним завданням є вироблення дієвої нормативно-правової бази, яка б визначала пріоритетні напрями державної політики у сфері оподаткування та регламентувала діяльність відповідних органів державної влади щодо реалізації правоохоронної функції держави у цій сфері. Водночас наявність належного адміністративно-правового забезпечення є одним із дієвих засобів приведення діяльності суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування у відповідність до сучасних умов розвитку України та кращих європейських стандартів.

Мета статті – дослідження сутності адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування, визначення ролі та місця в механізмі реалізації правоохоронної функції держави, окреслення проблем, що виникають під час розроблення та реалізації окремих нормативно-правових актів, та розроблення пропозицій і рекомендацій щодо шляхів їх вдосконалення крізь призму досвіду країн ЄС.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави зумовлюється тим, що саме завдяки праву та правовому регулюванню відбувається процес упорядкування суспільних відносин, забезпечується виділення та закріплення основних прав і свобод особи й інших учасників публічно-правових правовідносин, а також створюються відповідні правові механізми їх забезпечення і захисту.

У монографії «Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави» (2014 р.) О.І. Беспалова обґрунтовує, що адміністративно-правове регулювання реалізації правоохоронної функції держави є специфічним видом правового впливу адміністративно-правових форм та засобів, які у своїй сукупності становлять механізм адміністративно-правового регулювання реалізації правоохоронної функції держави, на діяльність відповідних суб'єктів з метою забезпечення їх нормального функціонування та ефективного виконання покладених на них обов'язків у сфері підтримання законності та правопорядку, охорони та захисту прав і свобод громадян, протидії злочинності у всіх її проявах [1, с. 139].

В.І. Теремецький в одній зі своїх наукових публікацій зазначає, що адміністративно-правове регулювання є цілеспрямованим впливом правових норм, які прийняті державою і є відповідними адміністративними засобами забезпечення прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави в суспільних відносинах із метою підпорядкування їх юридично встановленому правопорядку, а також охорони та розвитку в інтересах суспільства і держави. Також учений уточнює систему принципів та функцій адміністративно-правового регулювання податкових відносин, визначає їх загальні та спеціальні ознаки, пропонує власний підхід щодо здійснення їх класифікації [2, с. 50]. Крім того, науковець у своїй монографії «Податкові правовідносини в Україні» (2012 р.) зауважує, що повноваження ДПС України в рамках адміністративно-правового виміру можна визначати щонайменше з чотирьох різних позицій, зокрема «як здійснення повноважень контролюючого та правоохоронного органу згідно з приписами КУпАП та законодавства щодо статусу та діяльності правоохоронних органів» [3, с. 116–117]. Водночас у науковій статті у співавторстві з Т.А. Байрачною дослідник зосереджує увагу на детальному аналізі європейського досвіду організації контролю за діяльністю правоохоронних органів та вносить ґрунтовні пропозиції щодо втілення такого досвіду в Україні [4, с. 262].

З огляду на вказане подальшого дослідження потребує з'ясування сутності адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування. Зміст адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування полягає у формуванні необхідної нормативно-правової бази, яка б забезпечувала необхідні умови для функціонування як правоохоронної сфери, так і сфери оподаткування, всебічно регламентувала особливості розподілу функцій між окремими суб'єктами і контролюючими органами та специфіку виконання покладених на них обов'язків.

Стосовно адміністративно-правового регулювання реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування доцільно зауважити, що у його рамках відбувається реалізація норм, закріплених у нормативно-правових актах, у конкретній сфері суспільного життя. Тобто відбувається владний вплив держави (в особі її контролюючих органів) на суспільні відносини, які виникають і відбуваються у сфері оподаткування та виражаються наявністю в їхніх суб'єктів взаємних прав і обов'язків, визначених податковим законодавством.

Загальновідомо, що діяльність, пов'язана з реалізацією правоохоронної функції держави, має регламентуватися відповідними нормативно-правовими актами, тобто порядок та особливості її здійснення повинні бути чітко визначені на законодавчому рівні. Отже, основу адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави становлять нормативно-правові акти, які за своєю юридичною природою поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти. Закони, які посідають провідне місце в системі нормативно-правових актів, є нормативно-правовими актами представницького вищого органу державної влади, які регулюють найважливіші питання суспільного життя, встановлюють права і обов'язки громадян, мають вищу юридичну чинність і приймаються з дотриманням особливої законодавчої процедури [5, с. 316].

Зважаючи на значущість включення до системи правового регулювання підзаконних нормативно-правових актів, зазначимо, що підзаконні акти, тим більше відомчі, в разі потреби можуть лише конкретизувати деякі положення законів, але в жодному випадку не «вдосконалювати», не «підправляти», не «змінювати» закон.

В Україні створено основні засади адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування. До числа нормативно-правових актів, що регламентують особливості реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування, належать такі: міжнародні правові акти, Конституція України, законодавчі акти, які поділяються на закони, що визначають як загальні засади реалізації правоохоронної функції держави, так і правовий статус суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави; підзаконні нормативно-правові акти.

У сучасних умовах особливої актуальності набувають питання, пов'язані з адаптацією законодавства України до законодавства ЄС. У своїх наукових дослідженнях І.П. Катеринчук зауважує, що європейський вибір України зумовлений усвідомленням необхідності поступової європейської інтеграції задля політичної стабільності, ефективного забезпечення національних інтересів [6, с. 3]. Поряд із тим важливість адаптації національного законодавства до законодавства ЄС пов'язана з тим, що саме його норми визначають засади державного управління, регламентують особливості діяльності всіх без винятку органів виконавчої влади.

Особливу увагу варто акцентувати на тому, що норми законодавства забезпечують взаємодію між органами виконавчої влади та громадянами в усіх сферах суспільного життя, зокрема в правоохоронній сфері та сфері оподаткування, що за сучасних умов визначають основний критерій оцінювання якості державної політики.

Отже, наразі постає нагальна потреба у формуванні нової якості національного законодавства, яке всім своїм змістом має сприяти забезпеченню реалізації та захисту прав людини, її законних інтересів, вимог та очікувань, урахувати європейські стандарти. Цьому покликані сприяти процеси адаптації національного законодавства, які не варто розуміти як запровадження практики цитування норм законодавства ЄС у вітчизняне законодавство або, як зазначає І.В. Гетьман, застосування сліпого копіювання норм та інститутів європейського права [7, с. 45]. Тому слушною є думка А.П. Зайця, який зауважує, що йдеться про відповідність рівня українського законодавства європейському, а не про абсолютну його ідентичність з останнім [8, с. 94]. Тобто, безумовно, процес адаптації адміністративного та податкового законодавства України до законодавства ЄС повинен відбуватися з урахуванням національних інтересів України, всієї специфіки її правової системи, економіки та соціальних умов. Для конкретної адаптації чинного законодавства України слід одночасно збагнути не тільки первісний зміст норми європейського права, який закладав у неї законодавець, а й привести зміст норми у відповідність до сучасної ситуації [9, с. 13–14].

На думку Т.О. Білозерської, під адаптацією адміністративного законодавства України до законодавства ЄС слід розуміти процес поступового та виваженого зближення законодавства України у сфері реформування національної системи державного управління, вироблення адміністративно-правових та організаційних засад для формування ефективної структури державного управління, розвитку управлінського потенціалу відповідно до сучасної системи європейського права шляхом реформування національної системи адміністративного права, приведення її у відповідність до норм та стандартів ЄС [10, с. 113–114].

Водночас адаптацією податкового законодавства України до законодавства ЄС слід вважати поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства ЄС. Важливим елементом адаптації податкового законодавства є саме реформування державної служби в цьому напрямі, її підпорядкованість, тому що фактично від кадрової політики та від людей, які будуть застосовувати ці норми, залежатимуть результати адаптації податкового законодавства [11, с. 338].

Пропонуємо внести зміни до методології та процесу планування робіт з адаптації чинного національного законодавства у сфері оподаткування, виходячи з такої послідовності процесу адаптації:

– по-перше, здійснення порівняльно-правового аналізу відповідності національного законодавства праву ЄС;

- по-друге, вироблення конкретних рекомендацій та механізмів щодо необхідності приведення нормативно-правових актів у сфері оподаткування у відповідність до права ЄС;
- по-третє, розроблення проєктів нормативних актів, їх затвердження та імплементація;
- по-четверте, приведення обов'язкової термінології у відповідність до єдиних загальноприйнятих норм і стандартів ЄС.

Вагомим чинником для наближення українського законодавства до конкретних нормативних актів країн ЄС є ряд Директив, а саме: Тринадцята Директива Ради ЄС № 86/560/ЄЕС від 17.11.1986 р. про гармонізацію законодавства держав-членів щодо податків з обороту – заходи для відшкодування податку на додану вартість суб'єктам оподаткування, які не засновані на території Співтовариства; Директива Ради № 92/83/ЄЕС від 19.10.1992 р. про гармонізацію структур акцизних зборів на спирт та алкогольні напої; Директива Ради № 2003/96/ЄС від 27.10.2003 р. про реструктуризацію системи Співтовариства щодо оподаткування енергопродуктів та електроенергії; Директива Ради ЄС № 2006/112/ЄС від 28.11.2006 р. про спільну систему податку на додану вартість; Директива Ради № 2007/74/ЄС від 20.12.2007 р. про звільнення від податку на додану вартість і мита на товари, що ввозяться особами, які подорожують із третіх країн; Директива Ради № 2008/118/ЄС від 16.12.2008 р. стосовно загальних умов акцизного збору, що відміняє Директиву № 92/12/ЄЕС; Директива Ради № 2011/64/ЄС від 21.07.2011 р. про структуру та ставки акцизного збору на тютюнові вироби; Директива Ради № 2011/96/ЄС від 30.11.2011 р. про спільну систему оподаткування, що застосовується до материнських компаній та дочірніх компаній різних держав-членів (оновлена); Директива Ради № 2014/107/ЄС від 09.12.2014 року про внесення змін до Директиви № 2011/16/ЄС стосовно обов'язкового автоматичного обміну інформацією у сфері оподаткування.

Система адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування сьогодні містить певні недоліки, які здійснюють безпосередній негативний вплив на механізм реалізації правоохоронної функції в державі. Утім, їх можна усунути під час розроблення, розгляду та прийняття законопроектів Верховною Радою України. З огляду на зазначене слід запропонувати такі шляхи оптимізації існуючого адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування:

- 1) удосконалення механізму взаємодії органів законодавчої, виконавчої та судової влади у процесі підготовки законопроектів;
- 2) формування ефективних механізмів відшкодування державою шкоди і витрат, спричинених незаконними діями судових, правоохоронних та контролюючих органів;
- 3) установа на законодавчому рівні чітких процедурних правил імплементації міжнародних норм у вітчизняне законодавство, а також виявлення і усунення протиріч між нормами національного та міжнародного права.

Висновки. Адміністративно-правове регулювання податкових відносин є складовою частиною загального механізму адміністративно-правового забезпечення, яке, зберігаючи загальні властивості останнього, набуває при цьому нових, застосовуваних під час здійснення державного управління прийомів, методів, форм, принципів і функцій регулювання сфери оподаткування. Тож, механізм адміністративно-правового регулювання становить певну систему адміністративно-правових засобів, які впливають на суспільні відносини та організують їх відповідно до завдань держави й суспільства. У рамках адміністративно-правового регулювання реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування здійснюється реалізація норм, закріплених у нормативно-правових актах, у конкретній сфері суспільного життя. Головним призначенням такого регулювання є спонукання платників податків свідомо і самостійно виконувати обов'язки щодо сплати податків і зборів у межах установлених державою законних вимог [3, с. 114]. Отже, забезпечується владний вплив держави на суспільні відносини, які виникають і відбуваються у сфері оподаткування. Досвід держав-членів ЄС щодо реалізації правоохоронної функції у сфері оподаткування заслуговує на увагу, дослідження та імплементацію в національне законодавство в контексті основних напрямів співробітництва.

Вбачається, що вдосконалення та пошук нових шляхів підвищення ефективності адміністративно-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави у сфері оподаткування є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Dmytrenko S. Administrative and legal provision of implementing the law enforcement function in the taxation sector: experience of the European Union and perspectives for its adaptation in Ukraine

The author of the article has established that the law enforcement function, like all other functions, has its own mechanism of the implementation, which is based on a set of legal, organizational, economic

and material elements. The system of such elements must meet the tasks that are set for the country at the present stage of state formation. It has been substantiated that administrative and legal provision of implementing the law enforcement function of the state in the taxation sector is a specific type of legal influence of administrative and legal forms and means, which together constitute a mechanism of administrative and legal regulation of implementing the law enforcement function of the state in the taxation sector, on the activity of corresponding subjects in order to ensure their normal functioning and effective performance of the duties assigned to them in the field of law and order, protection and defense of the rights and freedoms of citizens, combating offenses during the application of tax legislation. It has been clarified that the law norms provide interaction between the executive authorities and citizens in all spheres of public life, in particular law enforcement sphere and taxation sector, which in modern conditions determine the main criterion for assessing the quality of state policy. The essence of adaptation of the national legislation has been revealed. It has been proved that there is a sufficiently developed legal base in Ukraine, which regulates the main aspects for the adaptation of national legislation to the legislation of the European Union (in particular, in the sphere of implementing the law enforcement function of the state in the taxation sector). The author has determined the main steps in the direction of ensuring the effective functioning of administrative and legal mechanism for the provision of the implementation of the law enforcement function of the state in the taxation sector. It has been offered to make changes to the methodology and planning process on the adaptation of the current national legislation in the taxation sector.

Key words: administrative and legal provision, law enforcement function, legal relations in the taxation sector, supervisory agencies, adaptation of legislation.

Література:

1. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
2. Теремецький В.І. Поняття адміністративно-правового регулювання у сфері оподаткування. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2012. № 1 (35). С. 50–54.
3. Теремецький В.І. До питання про проблеми розмежування податкових та інших правовідносин. *Наше право*. 2012. № 2. Ч. 3. С. 115–120.
4. Теремецький В.І., Байрачная Т.А. Европейский опыт организации контроля за деятельностью правоохранительных органов и возможность его использования в Украине. *Форум права*. 2017. № 4. С. 262–267.
5. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харків : Консум, 2000. 704 с.
6. Катеринчук І.П. Організаційно-правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в правоохоронній сфері : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 18 с.
7. Гетьман І.В. Правова герменевтика і адаптація законодавства України в умовах становлення європейського правового простору. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4 (71). С. 43–51.
8. Заєць А.П. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС як пріоритет реалізації державної політики інтеграції України до Європейського Союзу. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 1. С. 93–100.
9. Гетьман І.В. Герменевтичний підхід до праворозуміння: витоки, зміст, практичне призначення. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 13–14.
10. Білозерська Т.О. Адміністративно-правові засади співробітництва України та Європейського Союзу в сучасних умовах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. С. 113–114.
11. Пархоменко Н.М. Гармонізація податкового законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 338–342.

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОНТРОЛЮ ДЕРЖАВИ ПОРТУ (PORT STATE CONTROL)

Костиря О. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри морського права

Національного університету «Одеська морська академія»

ORCID ID:0000-0001-9300-8957

У статті розглядаються вимоги Міжнародної морської організації щодо правового регулювання діяльності контролю держави порту, який є ефективним механізмом забезпечення безпеки мореплавства й захисту навколишнього середовища від забруднення моря із суден.

Необхідність посилення контролю над суднами з боку держави порту зумовлюється такими обставинами, як старіння світового флоту, скорочення екіпажів, ускладнення технічного обладнання й технології перевезень.

Необхідною умовою безпеки судноплавства повинен стати досить повний і суворий контроль у портах за застосуванням на суднах положень міжнародних конвенцій. Мета такого контролю – виявлення суден, які не відповідають чинним міжнародним стандартам,

Правовою базою для такого контролю є міжнародні конвенції Міжнародної морської організації та Міжнародної організації праці.

Регіональна організація державного портового контролю – Паризький меморандум з контролю суден державою порту, створена в 1982 році 14-ма європейськими країнами з метою координації зусиль з інспектування іноземних суден у портах Європи.

Комітет Паризького меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю суден державою порту 17 травня 2010 року на 43-й сесії в Дубліні (Ірландія) остаточно схвалив новий інспекційний режим.

Особливістю нового інспекційного режиму став поділ суден на три ступені ризику: низький, середній і високий.

Чорноморський меморандум про взаєморозуміння (BS MOU) створений у квітні 2000 року. Країнами-членами є Болгарія, Грузія, Румунія, Російська Федерація, Туреччина та Україна.

Сьогодні процедура контролю держави порту здійснюється на підставі вимог резолюції ІМО А.1119 (30).

Як показує досвід держав, які приєдналися до конвенцій Міжнародної морської організації (ІМО) з безпеки судноплавства, держави прапора неповною мірою здійснювали контроль над дотриманням і виконанням конвенційних вимог. У результаті відбулося значне зростання аварійності суден, тому подальше поширення й посилення контролю за суднами з боку держави порту відвідування стає сьогодні важливим завданням ІМО.

Ключові слова: Міжнародна морська організація, меморандуми про взаєморозуміння, міжнародні конвенції, держава прапора, процедури контролю, безпека мореплавства.

Постановка проблеми. Торговельне мореплавство має багатовікову історію, яка зберігає пам'ять про численні трагедії, пов'язані з освоєнням і використанням Світового океану: аварії й загибелі суден, людей, великомасштабні забруднення морського середовища. На жаль, і в наші дні, незважаючи на величезні досягнення в галузі суднобудування, обладнання суден, інформаційного та навігаційного забезпечення мореплавства, катастрофи суден і загибель людей при операціях на морі – нерідке явище, про що свідчить безпристрасна статистика втрат і нещасних випадків [1, с. 210].

Контроль держави порту є ефективним механізмом забезпечення безпеки мореплавства й захисту навколишнього середовища від забруднення моря із суден. Необхідність посилення контролю над суднами з боку держави порту зумовлюється такими обставинами, старіння світового флоту, скорочення екіпажів суден, ускладнення технічного обладнання й технології перевезень.

Дедалі більшого поширення набувають багатонаціональні екіпажі, у яких спілкування людей і, отже, спільна їхня діяльність щодо забезпечення безпеки судна ускладнені. Крім того, деякі морські адміністрації не можуть здійснювати повний і постійний контроль над своїми суднами, у зв'язку з тим що багато суден нерегулярно заходять у національні порти держави прапора [2, с. 7].

У працях проблему правової регламентації контролю над суднами з боку держави порту більшою чи меншою мірою висвітлювали такі автори: Л.А. Козир В.П. Топалов, В.Г. Торський, Л.А. Позолотін, В.І. Любченко, А.П. Дудар, В.І. Дмитрієв, К.І. Єфімов та інші.

Сьогодні бракує системних досліджень із питання правового регулювання діяльності контролю держави порту щодо забезпечення безпеки та запобігання забрудненню навколишнього середовища.

Метою статті є комплексний аналіз вимог Міжнародної морської організації, міжнародних конвенцій щодо правового регулювання діяльності контролю держави порту, а також діяльності України як держави порту.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність за широке й ефективне застосування міжнародних конвенцій з безпеки мореплавства на практиці покладається на державу прапора судна (Flag State). Якщо країна ратифікувала конвенцію, то тим самим вона гарантує застосування її положень на своїх суднах і погоджується, щоб судна під її прапором були перевірені в цьому стосунку, коли вони відвідують порти інших держав, що підписали конвенцію (контроль держави порту – Port State Control) [3, с. 174].

Необхідною умовою безпеки судноплавства повинен стати досить повний і суворий контроль у портах за застосуванням на суднах положень міжнародних конвенцій. Мета такого контролю – виявлення суден, які не відповідають чинним міжнародним стандартам, і прийняття необхідних заходів (затримання судна в порту, припинення вантажних операцій, відстрочка відходу) для виправлення недоліків.

Останніми роками діяльність ІМО розвивалася у двох напрямках:

- залучення до контролю за суднами в портах якомога більшого числа країн, укладення регіональних угод з контролю в різних районах світу, у кінцевому підсумку, створення глобальної (всесвітньої) системи контролю за застосуванням на суднах світового флоту вимог конвенцій;

- розширення й уніфікація процедур інспекторських перевірок суден.

Відповідно до норм міжнародних морських конвенцій, держава порту заходу судна має право проводити інспекції іноземних суден на предмет їх відповідності вимогам конвенцій у частині безпеки мореплавства й захисту морського середовища від забруднення, а також забезпечення належних умов праці та побуту моряків. У результаті перевірки судна інспектор державного портового контролю може зафіксувати недоліки й невідповідності конвенційним вимогам, у разі серйозних порушень, які загрожують життю людей або навколишньому середовищу, заборонити вихід судна з порту до усунення виявлених недоліків.

Правовою базою для такого контролю є міжнародні конвенції Міжнародної морської організації та Міжнародної організації праці:

- СОЛАС-74 (правило 19 розділ I і правило 4 розділу XI-I);
- ПДНМВ-78/95 (ст. X Конвенції ПДНМВ-78);
- МАРПОЛ-73/78 (ст. ст. 5 і 6 тощо; пр. 8 додаток I; пр. 15 додаток II; пр. 8 додаток III; пр. 8 додаток V);

- Міжнародна конвенція про вантажну марку-66 (ст. 21);
- Міжнародна конвенція про обмірювання суден 1969 року (ст. 12);
- Конвенція МОП № 147 (ст. ст. 2, 4; додатки);
- Конвенція про працю в морському судноплавстві 2006 року – розділ 5 (пр. 5.2.1).

Регіональна організація державного портового контролю – Паризький меморандум з контролю суден державою порту – створена в 1982 році 14-ма європейськими країнами з метою координації зусиль з інспектування іноземних суден у портах Європи.

Співпраця країн у державному портовому контролі призводить до раціонального розподілу інспекційних ресурсів між країнами, що беруть участь, і запобігає експлуатації «субстандартних» суден за рахунок ефективного обміну даними про результати інспектування. Нині Паризький меморандум налічує 27 членів та охоплює всі порти Європи й Канади.

З 1987 року берегова охорона США й Канади почали брати участь у засіданнях Комітету. У 1992 році такий же статус (країн, що співпрацюють) отримали Хорватія та Японія. У 1992 році Польща й у 1994 році Канада приєдналися до Паризького меморандуму як повноправні члени. Російська Федерація стала членом цієї угоди 1 січня 1996 року, у цьому ж році асоційованими членами меморандуму стали Ісландія та Естонія. Україна не є членом Паризького меморандуму.

Успішність заходів, прийнятих проти субстандартного судноплавства в рамках Паризького меморандуму, надихнула на прийняття інших регіональних угод, що мають таку ж спрямованість [4, с. 416].

У річному звіті Паризького меморандуму про взаєморозуміння за 2019 рік «Розвиток держави порту; зниження кількості затриманих суден» указується, що за період з 2017 по 2019 роки найбільшою кількістю затримань зазнали судна під прапорами Коморських островів, Республіки Молдова, Об'єднаної Республіки Танзанії й Того [5].

Подібно Паризькому меморандуму (MoU) створені об'єднання й в інших частинах світу. До теперішнього часу у світі створено 9 регіональних міжнародних організацій з контролю іноземних суден у портах на предмет виконання вимог міжнародних конвенцій:

1. Паризький меморандум про контроль за портовою державою 1982 року.
2. Меморандум про взаєморозуміння щодо державного портового контролю в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні зі змінами, унесеними 20 листопада 2008 року.
3. Латиноамериканська угода про державний портовий контроль суден 1992 року зі змінами, унесеними у 2008 році.
4. Карибський меморандум про взаєморозуміння з державного портового контролю 1996 року.
5. Меморандум про взаєморозуміння щодо державного портового контролю в Середземноморському регіоні зі змінами, унесеними 27 листопада 2006 року.
6. Меморандум про взаєморозуміння в Індійському океані щодо державного портового контролю зі змінами, унесеними в жовтні 2003 року.
7. Меморандум про взаєморозуміння щодо державного портового контролю для регіону Західної й Центральної Африки 30 жовтня 1998 року.
8. Чорноморський меморандум про взаєморозуміння щодо державного портового контролю зі змінами, унесеними 1 січня 2006 року.
9. Меморандум про взаєморозуміння Єр-Ріяда з контролю держави порту в регіоні Перської затоки, червень 2005 року.

Комітет Паризького меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю суден державою порту 17 травня 2010 року на 43-й сесії в Дубліні (Ірландія) остаточно схвалив новий інспекційний режим.

Найбільш важливе рішення Комітету – остаточне прийняття нового інспекційного режиму (НДР), який розроблений Паризьким меморандумом і Євросоюзом. Новий інспекційний режим почав діяти із 1 січня 2011 року й значним чином змінив чинну систему контролю суден у портах європейських країн. Основною ідеєю НДР є схема, заснована на оцінюванні ризиків щодо кожного конкретного судна. Судна та судноплавні компанії, що мають високі показники якісного управління безпекою судноплавства, отримують преференції у вигляді зменшення як кількості, так й обсягу інспекційних перевірок у портах, тоді як судна, які мають підвищений ризик невиконання міжнародних вимог безпеки мореплавства, перевіряються більш часто й більш ретельно.

Особливістю нового інспекційного режиму став поділ суден на три ступені ризику: низький, середній і високий. У чорному списку – судна держав із високим ступенем ризику, сірому – середній ступінь ризику, у білому списку – з низьким ступенем ризику.

Розрахунок ступеня ризику проводиться на основі історії інспектування судна в портах Паризького меморандуму протягом попередніх трьох років за кількома параметрами, такими як:

- тип судна, його вік; якісні показники прапора судна (з урахуванням результатів проходження державою прапора судна тепер уже обов'язкової перевірки Міжнародною морською організацією);

- якісна оцінка визнаної організації, що видала конвенційні документи на судно;
- оцінка компанії, відповідальної за експлуатацію судна;
- кількість раніше виявлених недоліків на судні та здійснених затримань.

Судну може бути назавжди закритий доступ в порти держав, що приєдналися до Паризького меморандуму, після чотирьох заборон.

Новий інспекційний режим урахує останні зміни в Міжнародних морських конвенціях, містить низку конкретних інструкцій інспекторам державного портового контролю.

У прес-релізі Паризького меморандуму від 1 липня 2020 року перераховано 70 прапорів, із них – 41 прапор у «білому списку», 16 прапорів у «сірому списку», 13 прапорів у «чорному списку». У 2018 році перераховано 73 держави прапора, з яких – 41 прапор у «білому списку», 18 прапорів у «сірому» списку і 14 прапорів у «чорному списку» [6].

Чорноморський меморандум про взаєморозуміння (BS MOU) створений у квітні 2000 року. Країнами-членами є Болгарія, Грузія, Румунія, Російська Федерація, Туреччина й Україна. Сфера діяльності BS MOU – це географічне охоплення портів, розташованих на узбережжі Чорного моря.

Контроль держави порту зазвичай починається з перевірки сертифікатів і документів. У разі виявлення недоліків або повідомлення про те, що судно не відповідає нормам і правилам конвенцій, проводиться більш детальна перевірка. Держава прапора, яка не є Стороною конвенцій, не користується більш сприятливим режимом.

У річному звіті Чорноморського меморандуму за 2019 рік указано, що державний портовий контроль має особливе значення для держав-членів Чорноморського меморандуму через роль, що зростає, судноплавства в регіоні чутливості басейну Чорного моря та його берегової лінії до екологічного збитку [7].

З метою методичного забезпечення діяльності Меморандумів про взаєморозуміння 23 листопада 1995 року сесією Асамблеї ІМО прийнята Резолюція А.787 (19) – Процедури контролю суден державою порту як практичне керівництво для зацікавлених сторін у забезпеченні безпечної і рентабельної експлуатації флоту. Ця Резолюція в 1999 році змінена Резолюцією А.882 (21), на підставі якої внесені поправки до Конвенції СОЛАС 74, глава XI-I доповнена правилом 4 – контроль держави порту [8].

Сьогодні контроль держави порту проводиться на підставі вимог Резолюції ІМО А.1119 (30) [9]. Відповідно до цієї Резолюції, процедури контролю застосовуються до суден, що підпадають під дію положень:

1. Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року з поправками (СОЛАС 1974 року).
2. Протоколу 1988 року до Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року з поправками (Протокол СОЛАС 1988 року).
3. Міжнародної конвенції про вантажну марку 1966 року (LL 1966).
4. Протоколу 1988 року до Міжнародної конвенції про вантажну марку.
5. Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню із суден 1973 року зі змінами, унесені Протоколами 1978 і 1997 років, із поправками (МАРПОЛ).
6. Міжнародної конвенції з підготовки, дипломування моряків і несення вахти з поправками (ПДНВ 1978).
7. Міжнародної конвенції про обмірювання суден (TONNAGE 1969).
8. Міжнародної конвенції про контроль за шкідливими протиобростаючими системами на судах 2001 року (AFS 2001).
9. Конвенції про Міжнародні правила запобігання зіткненню на морі 1972 року (COLREG 1972).
10. Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 року (CLC 1969).
11. Протоколу 1992 року про внесення поправок до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою, 1969 (CLC PROT 1992).
12. Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою (BUNKERS 2001).
13. Міжнародної конвенції про контроль суднових баластних вод та управління ними 2004 року (BWM 2004).
14. Найробіської міжнародної конвенції про видалення затонулих суден 2007 року.

Заходи, що здійснюються відповідно до Резолюції ІМО А.1119 (30) повинні бути спрямовані на виконання таких завдань:

- посилення морської безпеки й захисту навколишнього середовища;
- поліпшення умов праці та побуту моряків на борту судна;
- здатності суднових екіпажів виконувати свої обов'язки щодо експлуатаційних тренувань;
- підтримання ефективної системи портового контролю.

Як правило, судно розглядається як субстандартне, якщо:

- корпус, механізми, устаткування, постачання або експлуатаційна безпека суттєво нижчі за стандарти, необхідні за відповідними конвенціями;
- чисельність екіпажу не відповідає документу про мінімальний склад екіпажу;
- відсутнє основне обладнання й постачання;
- відбувається незадовільне технічне обслуговування судна;
- екіпаж не має достатніх навичок в експлуатації судна або не знає основних експлуатаційних процедур;
- порушуються вимоги щодо дипломування моряків.

Правило 19 глави 1 Конвенції СОЛАС-74 «Контроль» вимагає, щоб у разі таких недоліків судно було затримано в порту інспектування:

- закінчення терміну дії одного з конвенційних свідоцтв;
- істотної невідповідності між фактичним станом судна, його обладнанням і постачанням;

Також в цьому правилі говориться про те, що повинні вживатися всі можливі заходи для уникнення необґрунтованих затримок судна.

Відсутність дійсних суднових свідоцтв є очевидним доказом того, що судно не виконує вимоги міжнародних конвенцій, і це є основою для прийняття рішення про затримання судна для подальшої його перевірки.

Також вважається, що судно не відповідає вимогам, якщо його корпус, механізми, устаткування, таке як рятувальні та протипожежні засоби, радіоустаткування, істотно нижчі від установлених стандартів.

Якщо судну було дозволено плавання за наявності невідповідностей, влада держави порту повинна інформувати про цей факт владу країни наступного порту заходу судна, владу держави прапора судна й за необхідності визнати організацію.

Висновки. Відповідно до норм Конвенції ООН з морського права (UNCLOS 82 ст. 94), основна відповідальність за відповідність судна міжнародним стандартам безпеки лежить на державі, де це судно зареєстровано [10].

Як показує досвід держав, які приєдналися до конвенцій Міжнародної морської організації (ІМО) з безпеки судноплавства, держави прапора неповною мірою здійснювали контроль над дотриманням і виконанням конвенційних вимог. У результаті відбулося значне зростання аварійності суден, тому подальше поширення й посилення контролю за суднами з боку держави порту відвідування стає сьогодні важливим завданням ІМО.

У Національній транспортній стратегії України до 2030 року, затвердженої Наказом Кабінетом Міністрів України від 30 травня 2018 року № 430-р, ставляться завдання в галузі забезпечення безпеки на морі:

- створення ефективної системи досліджень у галузі транспорту;
- виконання плану дій для дотримання вимог безпеки на морі [11].

Отже, для посилення контролю над суднами з боку України як Держави порту необхідно:

- ужити заходів щодо створення умов для приєднання України до Паризького меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю суден державою порту;
- підвищити рівень ефективності здійснення державного контролю за безпекою мореплавства й охорони навколишнього середовища від забруднення.

Kostyria O. Legal regulation of Port State Control

This article deals with the requirements of the International Maritime Organization for the legal regulation of Port State Control, which is an effective mechanism for ensuring the safety of navigation and protecting the environment from marine pollution from vessels.

The need to strengthen control over ships by the port state is determined by the following circumstances – the aging of the world fleet, reduction of ship crews, complication of technical equipment and transportation technology.

A necessary condition for the safety of navigation should be sufficiently complete and strict control in ports over the application of the provisions of international conventions on ships. The purpose of such control is to identify vessels that do not comply with current international standards and take the necessary measures (detention of a vessel in the port, termination of cargo operations, delay in departure) to correct the deficiencies.

The legal basis for such control is the international conventions of the International Maritime Organization and the International Labor Organization.

Regional Organization of Port State Control – Paris Memorandum on Port State Control of Ships, was established in 1982 by 14 European countries to coordinate efforts to inspect foreign ships in European ports.

The Paris Memorandum of Understanding Committee on Port State Control on 17 May 2010 at its 43rd session in Dublin, Ireland, finally approved the new inspection regime.

A feature of the new inspection regime is the division of ships into three levels of risk: low, medium and high.

The Black Sea Memorandum of Understanding (BS MOU) was established in April 2000. The member countries are Bulgaria, Georgia, Romania, Russian Federation, Turkey and Ukraine. The scope of BS MOU is the geographical coverage of ports located on the Black Sea coast.

Currently, the Port State Control procedure is carried out based on the requirements of IMO resolution A.1119 (30).

As the experience of states that have acceded to the International Maritime Organization (IMO) conventions on the safety of navigation shows, flag states did not fully exercise control over compliance with and implementation of the convention requirements. As a result, there has been a significant increase in ship accidents, so further expansion and strengthening of control over ships by the port State of visit becomes an important task for IMO at present.

Key words: International Maritime Organization, Memorandums of Understanding, international conventions, Flag state, Port State Control, controls procedures, maritime safety.

Література:

1. Торський В.Г. 20 лет МІУ – 3 правом на успіх?! Одеса : Екологія, 2000. 604 с.
2. Козірь Л.А., Торський В.Г., Любченко В.І. Контроль держави порту : практичний посібник. Одеса : АстроПринт, 2000. 312 с.
3. Топалов В.П., Торський В.Г. Застосування міжнародних конвенцій на борту судна. Одеса : Астропринт, 2005. 208 с.
4. Дудар А.П. Право контролю держави порту за дотриманням виконання деяких міжнародних угод (Port State Control). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 57. С. 412–417.
5. Розвиток державного порту; зниження кількості затриманих : Річний звіт паризького меморандуму про взаєморозуміння 2019 рік. URL: <https://www.parismou.org/2019-paris-mou-annual-report-port-state-progression-detention-rate-down> (дата звернення: 01.10.2020).
6. Press release 1 July 2020. URL: file:///D:/Press%20release%20performance%20lists%20Paris%20MoU_1.pdf (дата звернення: 01.10.2020).
7. International Convention for the Safety of Life at Sea (SOLAS), 1974. URL: [http://www.imo.org/en/About/Conventions/ListOfConventions/Pages/International-Convention-for-the-Safety-of-Life-at-Sea-\(SOLAS\),-1974.aspx](http://www.imo.org/en/About/Conventions/ListOfConventions/Pages/International-Convention-for-the-Safety-of-Life-at-Sea-(SOLAS),-1974.aspx) (дата звернення: 01.10.2020).
8. Річний звіт за 2019 рік. URL: <http://www.bsmou.org/> (дата звернення: 06.10.2020).
9. Resolution A.1119(30) Adopted on 6 December 2017 (Agenda item 9) Procedures for Port State Control, 2017. URL: <http://www.imo.org/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/Assembly/Documents/A.1119%2830%29.pdf> (дата звернення: 06.10.2020).
10. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text (дата звернення: 01.10.2020).
11. Національна транспортна стратегія України до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.10.2020).

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛІЗИНГУ ПОВІТРЯНОГО ТРАНСПОРТУ

Радчук О. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0001-8069-2980

Стаття присвячена дослідженням правового забезпечення лізингу повітряного транспорту як різновиду економічної модернізації виробничих фондів, коли майно передається на певних умовах на визначений термін.

Здійснено аналіз положень договору лізингу повітряного транспорту та зазначено відмінності договору лізингу від договору оренди. Це характеристика договору як консенсуального та платного договору. Названо суб'єкти цього різновиду договору, основні права й обов'язки сторін за договором.

Зазначено, як здійснюється передача повітряного судна, що передається в лізинг, особливо якщо передача обтяжена зміною юрисдикції однієї держави стосовно предмета лізингу, зазначено порядок реєстрації таких літальних об'єктів і державні органи, що опікуються цими питаннями.

Проаналізовано основні положення законодавства про лізинг України: Цивільний кодекс України та Закон України «Про фінансовий лізинг»; а також положення міжнародно-правових актів: Конвенції УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг, Конвенції про міжнародні гарантії стосовно рухомого обладнання і Протоколу до неї, поправки 83 bis «Передача певних функцій та обов'язків» до Чиказької конвенції 1944 р.

Розглянуто основні різновиди лізингу авіаційних суден, які є похідними від двох основних: фінансового лізингу й оперативного лізингу. Указано їх особливості щодо терміну дії таких договорів, кількості сторін, ролі учасників таких угод, варіантів сплати та використання лізингових платежів тощо.

Зроблено висновок, що розвиток авіаційного лізингу в Україні потребує стимулювання з боку державних органів управління шляхом надання пільг підприємствам, що беруть участь у такій діяльності, необхідно створити належну правову базу в Україні для укладення й виконання подібних угод, підготувати необхідні кадри в цій сфері тощо. Проблеми лізингових відносин потребують подальших досліджень юристів та економістів.

Ключові слова: договір лізингу, фінансовий лізинг, поворотний лізинг, «сухий» і «мокрый» лізинг (wet leasing and dry leasing), повітряні судна як предмет договору лізингу, об'єднання лізингодавців.

Постановка проблеми. Лізинг повітряного судна є відома та досить поширена практика діяльності міжнародного авіаційного транспорту. Зумовлено це економічними причинами, коли, з одного боку, авіакомпанії мають літаки, які не використовуються або використання яких на окремих авіалініях є збитковим, з іншого боку, авіаперевізники не мають достатнього парку літаків і хочуть узяти його тимчасово на умовах лізингової угоди.

Український ринок авіаперевезень з роками стає більш відкритим, зокрема, для іноземних літаків, які українські авіакомпанії отримують в оренду або лізинг. Мова йде про різновид міжнародної промислової кооперації, коли відбувається обмін результатами досліджень, технологіями, використанням єдиних технічних платформ тощо.

Ринок лізингу авіаційного транспорту є доволі новим напрямом діяльності, а наявні наукові дослідження стосуються в основному загальних положень про оренду та лізинг. Науковий аналіз проблем лізингу можна знайти в роботах В.М. Гайворонського, Р.П. Бойчука, Я.Б. Усенко, О.В. Ольховикова й інших.

Метою статті є аналіз практики застосування міжнародного лізингу повітряних суден, виокремлення схожих і відмінних рис цього різновиду лізингу від інших і формулювання окремих пропозицій для вдосконалення правового регулювання такого виду діяльності.

Виклад основного матеріалу. Вартість нових сучасних повітряних суден дуже велика, а тому придбання нового літака для більшості авіаперевізників є проблемою, що самостійно не може бути вирішена. Не набагато дешевші є ті повітряні судна, що вже були в експлуатації. Потреба постійного

оновлення авіаційного парку, необхідність підтримання конкурентоспроможності на ринку авіаперевезень, примушує перевізників шукати шляхи оновлення старої техніки на сучасну та розширення парку авіатранспорту. Одним із таких способів є використання як нових літаків, так і тих, що були в користуванні, на підставі угоди про лізинг.

Такі угоди значно зменшують тягар несення початкових витрат на придбання нового повітряного лайнера, адже лізинг більш гнучка економічна форма, що дає змогу розв'язати питання задоволення потреб на використання літаків. Завдяки лізингу авіатранспортні підприємства можуть оновити свій парк літаків для авіаперевезень, не сплачуючи повної вартості взятих літаків.

Особливе застосування отримав лізинг у випадках модернізації основних виробничих фондів, за умови недостатності власних фондів (від англ. «lease» – здавати в оренду, найм, орендувати, наймати) і спрямований на інвестування власних, позичкових або залучених коштів шляхом надання майнового кредиту.

Має свої вигоди лізингодавець, який вигідно розміщує свої вільні грошові активи. Виробник повітряних суден також зацікавлений у такій формі реалізації продукції, він отримує повну вартість літака коштом фінансового посередника – лізингової компанії. Крім цього, виробник бере на себе зобов'язання щодо здійснення технічного обслуговування повітряного судна. У ході такого обслуговування він отримує можливість оперативного виявляти недоліки того лайнера, що експлуатується, та отримувати додаткові кошти за обслуговування.

Для лізингоодержувача (його авіакомпанії) дається можливість експлуатації повітряного судна й обирати саме те судно, що має необхідну кількість посадкових місць, і на той період, коли воно необхідне для виконання сезонних або інших перевезень.

Договір лізингу має складний суб'єктний склад, інтереси сторін значно відрізняються, особливо власників того майна, що перебуває в лізинговому обороті.

Учасниками лізингових відносин в авіаційній сфері можуть бути: а) виробник авіаційної техніки, що виступає як продавець; б) авіакомпанія-експлуатант; в) лізингодавець – власник повітряного судна, який самостійно не користується ним, а передає експлуатанту з метою одержання лізингових платежів. Практика показує, що в більшості випадків після проведення всіх визначених лізингових платежів і за домовленістю сторін право власності на повітряне судно переходить до експлуатанта. Отже, вступ до права власності відбувається поступово, шляхом унесення лізингових платежів.

Юристи неодноразово вказували на деякі відмінності між орендою та лізингом повітряних суден. Подібність відносин, що витікають із орендних і лізингових зобов'язань, не дають можливості стверджувати, що лізинг є видом договору оренди. Експерти спеціалізованих організацій, зокрема ІКАО, не зважають на такі відмінності, але такий підхід не є безспірним.

Перехід права власності на повітряне судно, як правило, обтяжено ще і зміною юрисдикції однієї держави до юрисдикції іншої зі всіма правовими наслідками. Такий перехід указує на належність таких договорів до предмета міжнародного приватного права. Підтвердженням набуття національності повітряним судном є його реєстрація та отримання відповідних підтверджувальних документів.

Якщо за договором лізингу передбачено повернення повітряного судна лізингодавцю, то він як власник має право повністю ним розпорядитися на власний розсуд. Вирішальними в лізинговій угоді є ті положення, які врегульовують відносини між власником судна та авіакомпанією, що отримала право на експлуатацію саме цього авіалайнера. Положення встановлюють певну фінансову залежність лізингоотримувача на певний період і будуть залежати від видів договору лізингу.

У сторін договору лізингу різні економічні інтереси, як наслідок, ми можемо встановити деякі елементи таких цивільно-правових зобов'язань: договору купівлі-продажу, застави, довірчого управління, взаємних розрахунків тощо. Метою лізингу є нормальна діяльність авіатранспортних компаній із залученням суден повітряного транспорту на умовах подальшого їх придбання або без такого.

Договір чітко врегульовує всі права й обов'язки сторін за договором і відповідальність сторін, він є консенсуальним, платним договором. Відповідно до ст. 806 Цивільного кодексу України, договір лізингу – це цивільно-правовий договір, згідно з яким одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності й набуто ним без попередньої домовленості з лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі). До договору лізингу застосовуються загальні положення Цивільного кодексу України про найм (оренду) з урахуванням особливостей, установлених Законом України «Про фінансовий лізинг».

Лізинг повітряних суден побудований на елементах речового права, але елементи відносин лізингу мають зобов'язальний характер. Саме тому юридична природа цього різновиду лізингу складна й потребує подальшого вивчення. Угода про лізинг повітряних суден за умови, коли лізин-

гоотримувач і лізингодавець знаходяться в різних державах, є досить складним документом, де сторони намагаються максимально захистити свої права в тих можливих спірних ситуаціях, що можуть виникнути в ході виконання такого договору. Лізингодавець передусім ставить питання про технічне обслуговування та ремонт повітряного судна, його реєстрації, укладення страхових угод, порядок повернення судна після закінчення угоди, порядок і розміри лізингових платежів, а також відповідальність авіакомпанії за невиконання або неналежне виконання умов договору.

Лізингоотримувач звертає увагу на закріплення в угоді максимально широких прав щодо використання повітряного судна під час повітряних перевезень. Ставиться питання про залучення додаткових коштів шляхом укладання договорів застави, кредиту, цесії тощо.

Структурно договір про лізинг повітряного судна складається з вступної частини, де зазначаються сторони угоди, їх місцезнаходження у двох різних державах, що дає нам можливість говорити про міжнародний характер договору. Зарахування до зовнішньоекономічного контракту вимагає від сторін фіксації безпосередньо в договорі основних понять, що дасть змогу надалі сторонам однаково розуміти їх значення та правильно застосовувати на практиці, це дасть можливість уникнути подвійного тлумачення й суперечок щодо змісту поняття.

Далі в договорі детально описується повітряне судно, яке передається в лізинг: зазначається модель, серійний номер, тип і серійні номери двигунів, його стан на момент передачі в лізинг, кількість посадкових місць, вимоги щодо проведення технічного обслуговування тощо.

Матеріальна форма договору лізингу виражається як неспоживне майно, що не є обмежене в обігу (повітряне судно, авіаційні двигуни, планери повітряних суден, бортове обладнання). У лізинг не можуть бути передані нематеріальні активи.

Предметом договору авіаційного лізингу є авіаційна техніка цивільної авіації: повітряні судна, їх бортове обладнання та агрегати, двигуни, планери повітряних суден, наземні радіолокаційні засоби управління повітряним рухом, навігації, посадки та зв'язку, тренажери, а також засоби наземного обслуговування повітряних суден і наземної інфраструктури.

Деякі дослідники вказують на дворівневий характер договору лізингу, що пов'язує учасників лізингових відносин не одним, а двома видами договорів.

Як правильно зазначають знані правознавці в галузі цивільного права М.І. Брагінський і В.В. Вірянський, «своєрідність змісту договору лізингу в основному пояснюється тим, що зобов'язання, які із нього виникають являють собою поєднання, з однієї сторони, прав та обов'язків орендаря та орендодавця, типових для орендних відносин, а з іншої – деякі особливі права та обов'язки сторін, пов'язані з необхідністю укладення договору купівлі-продажу для придбання орендодавцем лізингового майна з наступною передачею його орендарю» [1].

У більшості випадків ні законодавство, ні правозастосовна практика не вказують, із якого моменту предмет лізингу буде знаходитися в користуванні. Тому безпосередньо в договорі необхідно чітко визначити той термін, із якого в лізингоотримувача виникає обов'язок сплачувати платежі. Інше питання про викупну ціну, яка може входити до загальної суми лізингових платежів, або це питання буде визначене в особливому порядку угодою сторін.

Після завершення строку лізингової угоди авіаперевізник за певних умов може придбати у власність таке майно, поновити угоду на нових умовах або повернути майно лізингодавцю. Такі умови договору дають змогу відрізнити лізинг від інших угод.

Ми можемо в роботах юристів та економістів виділити основні види трактувань поняття лізингу: а) це економічна категорія, що побудована на реалізації відносин власності; б) це особливий вид підприємництва, пов'язаний із залученням інвестицій; в) це особливі майнові відносини, що виникають під час передачі майна в тимчасове користування; г) це різновид договору оренди; д) це спеціальний інвестиційний механізм для придбання майна на умовах розстрочки; е) це інвестиційна операція подібна кредиту.

В Україні правові засади договорів оренди загалом і лізингу зокрема встановлюють глава 58 Цивільного кодексу України та Закон України «Про фінансовий лізинг» від 11 грудня 2003 року. Про недосконалість правового регулювання багато вже написано, як наслідок, тільки окремі авіапідприємства України уклали відповідні угоди про лізинг іноземних повітряних суден. Причинами цього є, крім названої основної причини, відсутність будь-яких пільг щодо лізингу іноземних повітряних суден і недостатня економічна підготовленість наших авіакомпаній.

У 2006 році Україна приєдналася до Конвенції УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг (укладена в Оттаві 28 травня 1988 року), яка застосовується в тому випадку, коли місця здійснення підприємницької діяльності лізингодавця й лізингоотримувача знаходяться в різних державах і (а) ці держави й держава, у якій знаходиться місце здійснення підприємницької діяльності постачальника, є Договірними державами; або (б) як договір поставки, так і договір лізингу регулюються законодавством Договірної сторони [2].

Вищезазначена Конвенція в ст. 7 зазначила декілька можливих колізійних прив'язок щодо розв'язання питань лізингу повітряних суден: у разі лізингу літального апарата, зареєстрованого відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію, застосовується закон держави, де він зареєстрований; у разі лізингу іншого обладнання, у тому числі двигуна літального апарата, застосовується закон держави, де знаходиться основне місце діяльності лізингоодержувача, тощо.

Конвенція про міжнародні гарантії стосовно рухомого обладнання (укладена в Кейптауні 16 листопада 2001 року) та Протокол до неї набрали чинності для України після її ратифікації у 2012 році [3]. Названа Конвенція прийнята з метою зменшення ризиків фінансування авіаційної галузі через створення уніфікованої системи захисту прав кредиторів, останніми можуть бути лізингодавці, продавці, іпотекотримачі. Створено міжнародний режим захисту інтересів кредитора за допомогою системи реєстрації гарантій кредитора в Міжнародному реєстрі майнових прав на рухоме авіаційне обладнання. Такий реєстр закріпив правила визначення гарантій кредиторів за пріоритетністю, що жодним чином не впливає на порядок реєстрації повітряних суден у національних реєстрах.

Державна авіаційна служба України у 2013 році затвердила Інструкцію з надання коду авторизації щодо вступу до Міжнародного реєстру майнових прав на рухоме авіаційне обладнання та реєстрації безвідкличного повноваження на подання запиту про здійснення дереєстрації та експорту рухомого авіаційного обладнання в Державіаслужбі України.

Недосконалість правового регулювання лізингових відносин в Україні можна подолати шляхом застосування принципів і норм міжнародного повітряного права, багатосторонніх і двосторонніх договорів з питань повітряних перевезень, колізійними нормами міжнародного приватного права (закон місцезнаходження (експлуатації) повітряного судна, закон держави реєстрації повітряного судна) тощо. Особливий процес корпоративної уніфікації призвів до виникнення стандартних проформ, які широко використовуються авіаперевізниками під час укладення договорів лізингу.

Період кризи авіаційних перевезень призвів до зменшення кількості повітряних суден, що замовляють лізингові компанії. Пожвавлення очікують тоді, коли будуть скасовані протиепідемічні заходи та ростиме ВВП держав світу. Україні варто створити спеціальний пільговий режим для лізингоотримувачів, що проявляється в податкових і митних пільгах; у дозволі на застосування прискореної податкової амортизації та наданні державою гарантій для сторін договору; створенні державою таких лізингових підприємств, що спеціалізуються на лізингу авіатехніки. Держава може надавати пряму допомогу авіакомпаніям щодо відшкодування частини витрат компанії на лізингові платежі.

Фінансовий лізинг. За таких умов техніка переходить у повне відання авіакомпанії-лізингоотримувача на термін визначений угодою, як правило, 10–20 років. Протягом цього строку лізингоотримувач виплачує встановлені платежі визначеними долями й у встановлений термін. Після спливу строку та повної виплати платежів техніка може перейти у власність лізингоотримувача після виплати залишкової вартості. За таких умов прибуток і ризики, пов'язані з володінням та експлуатацією повітряного судна, передаються лізингоотримувачу. Різновидом фінансового лізингу є так званий «зв'язаний лізинг» (leverage lease), коли участь в угоді, крім лізингоотримувача та лізингодавця, бере кредитор. Саме кредитор забезпечує довготривале фінансування.

Найбільш поширеним зараз є *експлуатаційний (операційний) лізинг*. У межах операційного лізингу авіакомпанія користується повітряним судном протягом меншого терміну (5–7 років). Операційний лізинг не включається до балансу авіакомпанії, на відміну від фінансового, що є дуже важливим для авіакомпаній, що мають не найкращий фінансовий стан. Він є більш гнучкою формою міжнародного лізингу під час планування парку повітряних суден. Додатково лізингові компанії надають широке коло послуг як із технічного обслуговування, так і з надання фінансово-маркетингових консультацій. Другим можливим різновидом лізингу є оперативний лізинг. Завдяки оперативному лізингу авіаперевізники можуть покрити свої потреби в залученні додаткових повітряних суден для сезонних або інших тимчасових перевезень. Основними особливостями оперативного лізингу є відносно короткий термін угоди, що дає змогу лізингодавцю багато разів здавати повітряне судно не тільки в термін його льотної придатності, а й протягом менших календарних проміжків; лізингодавець при цьому несе відповідальність за страхування, ремонт і технічне обслуговування повітряного судна; лізингодавець несе ризики поломки та втрати повітряного судна тощо. Укладення такого виду договору лізингу не призводить до зміни власника повітряного судна, власником залишається лізингодавець, він же володіє сертифікатом льотної придатності, що виданий у державі, де зареєстровано повітряне судно. Лізингодавець несе й інші витрати, що пов'язані з експлуатацією повітряного судна. За понесеними витратами оперативний лізинг значно витратніший для лізингоотримувача, ніж фінансовий.

Поширеним видом операційного лізингу є так званий «мокрый лізинг» (wet lease), за яким повітряне судно надається в лізинг разом з екіпажем. Однією із суттєвих умов такого договору є застереження про мінімально гарантований наліт годин протягом місяця та чиста вартість льотної години експлуатації повітряного судна.

З прибутку, який отримує лізингоотримувач, він сплачує всі лізингові платежі, несе поточні витрати. Деякі угоди фінансового лізингу передбачають можливість переходу такого судна у власність лізингоотримувача, якщо вони визначають ціну такого літака після завершення дії лізингової угоди. Інші лізингові угоди за терміном своєї дії співпадають з терміном повної зношеності повітряного судна (20–25 років).

У практиці авіаперевезень широко поширені «сухий» і «мокрый» лізинг (wet leasing and dry leasing). За умовами «сухого» лізингу, лізингоотримувач бере на себе несення всіх витрат щодо обслуговування судна, проведення всіх видів робіт з обслуговування, ремонту, сплати розхідних матеріалів, а також страхування. Як правило, експлуатацію здійснює екіпаж лізингоотримувача.

Згідно з «мокрим» лізингом, більшість обов'язків щодо повітряного судна залишається за лізингодавцем, а саме: експлуатація судна здійснюється своїм екіпажем; він же проводить обслуговування, ремонт і страхування повітряного судна; він забезпечує паливно-мастильними матеріалами. Лізингоотримувач надає лише під час експлуатації свої коди та позивні.

Найскладнішим є роздільний лізинг, коли на стороні лізингодавця або лізингоотримувача беруть участь декілька сторін. За умовами роздільного лізингу, наприклад, лізингодавець може взяти кредит у банків, фінансових компаній, виробників повітряної техніки тощо для придбання повітряних суден, розмір кредиту може бути від 50 до 90% вартості судна. Кредитори беруть на себе зобов'язання стягувати борги лише з вартості повітряного судна або лізингових платежів. В окремих випадках лізингодавець може надати право кредиторам на отримання лізингових платежів, що надходять. З метою стимулювання укладення договорів роздільного лізингу деякі країни надають його учасникам податкові пільги, чим роблять такий договір більш економічно вигідним.

Поворотний лізинг. Відносно новим різновидом лізингу є «Sale and leaseback» (SLB), або поворотний лізинг, коли лізингова компанія купує літак або двигун в авіакомпанії з одночасною передачею їх до цієї ж авіакомпанії на більш тривалий строк. За таких умов авіаперевізник може звільнити кошти, що витрачені на купівлю літаків і двигунів, і застосувати їх на невідкладні завдання розвитку, а також зменшити податковий тягар.

На вимогу ІКАО в угоді про передачу повітряного судна на умовах лізингу повинні бути зазначені три основні категорії учасників: експлуатант повітряного судна (operator); держава експлуатанта (State of operator); країна реєстрації (State of registration).

Власники повітряного судна, здаючи його в лізинг іноземному перевізнику, часто бажають зберегти за ним національну реєстрацію. Як у такому випадку розв'язати питання про обов'язки та функції держави-реєстратора, яка практично не може вплинути на це судно? Це питання вирішено в 1980 році, коли внесені поправки до ст. 83 Чиказької конвенції. На той час у світі експлуатувалося багато повітряних суден за межами держав їх національності. Це створювало багато складнощів особливо під час визначення відповідальності.

Щоб передати права й обов'язки стосовно судна, що передано в лізинг від держави реєстрації до держави, перевізник якої прийняв повітряне судно в лізинг, Асамблея ІКАО прийняла поправку 83 bis «Передача певних функцій та обов'язків» [4], що набрала чинності 20 червня 1997 року. Сутність поправок зводиться до того, що в разі експлуатації повітряного судна тією авіакомпанією, що має місце знаходження, реєстрації або діяльності поза межами держави реєстрації повітряного судна, держава реєстрації може передати державі авіакомпанії всі або частину своїх функцій та обов'язків як держави реєстрації. Така передача повинна бути оформлена шляхом підписання двосторонньої угоди визначеними державами, де зазначені будуть ті функції та обов'язки, відповідно до ст. ст. 12, 30, 31 і 32 Чиказької конвенції 1944 року, що можуть бути передані частково або в повному обсязі. Якщо не відбулася передача таких функцій та обов'язків державі-експлуатанту, це має бути зазначено в угоді та відповідальність продовжує нести держава реєстрації. Угоди про передачу функцій та обов'язків повинні бути зареєстровані в Раді ІКАО, яка офіційно інформує інші держави-сторони ст. 83 bis або держави-сторони угоди офіційно інформують безпосередньо інших учасників ст. 83 bis, яких може стосуватися передача прав та обов'язків. Держави, що ратифікували цю поправку, повинні визнавати державу-експлуатанта як таку, що підміняє державу реєстрації в межах тих обмежень, що визначені угодою.

Отже, прийнята ст. 83 bis до Чиказької конвенції 1944 року надає право державам учасникам скласти із себе відповідальність за дотримання покладених на них функцій та обов'язків у сфері правил польотів, експлуатації радіообладнання, визнанні льотної придатності повітряного судна, чинності свідоцтв на членів екіпажу та покласти на ту державу, де повітряне судно експлуатується. Усе це дає стимул для розвитку лізингових та орендних відносин у сфері міжнародних авіаційних перевезень, крім цього, держави беруть на себе зобов'язання не створювати на національному рівні перешкод для розвитку лізингу повітряних суден, тому за наявності договору лізингу повітряного судна повинна застосовуватися ст. 83 bis.

У ході укладення договору сторони самостійно визначають його зміст, що цілком відповідає принципу автономії волі, що є одним із основних у міжнародному приватному праві. Сторони застосовують не тільки національне законодавство сторін, а й положення міжнародно-правових актів, міжнародну практику щодо передачі суден у лізинг. Законодавство України не містить прямих заборон на отримання повітряних суден за кордоном для експлуатації українськими авіакомпаніями, випадки укладення таких угод зустрічаються на практиці.

Крім укладеного договору лізингу повітряного судна, для початку його експлуатації необхідно визнати льотну придатність судна на підставі законодавства України, держави, де буде експлуатуватися це повітряне судно. Компетентні авіаційні органи України проводять сертифікацію повітряного судна, що взято в лізинг, і видають дозвільні документи, що посвідчують право українського авіаперевізника на безперешкодну експлуатацію судна на території України.

В Україні сертифікацію повітряних суден здійснює компетентний орган відповідно до Авіаційних правил, частини 21 «Сертифікація повітряних суден, пов'язаних із ним виробів, компонентів та обладнання, а також організацій розробника та виробника» [5].

Державна авіаційна служба України наділена всіма необхідними повноваженнями для проведення сертифікації, визнання сертифікатів, що видані за кордоном, а також реєстрації повітряних суден, виконання інших важливих функцій, визначених чинним законодавством.

Ми не ставимо завдання розглянути всі види лізингових угод залежно від видів об'єктів лізингу. Стоїть завдання проаналізувати авіаційний лізинг, що виділяється особливим предметом. Статті 181 і 182 Цивільного кодексу України закріпили положення, що повітряні судна належать до нерухомого майна та підлягають державній реєстрації. Повітряний кодекс України закріпив положення, повітряні судна є цивільні та державні (ст. 38), усі вони підлягають державній реєстрації (ст. 39). Детально питанням реєстрації присвячений спеціальний підзаконний акт – Авіаційні правила України, частина 47 «Правила реєстрації цивільних повітряних суден в Україні» [6].

Названим актом зазначено, що реєстрація жодним чином не є свідченням права власності юридичної або фізичної особи, що підтверджується іншими правовстановлювальними документами.

В Україні активно діє Українське об'єднання лізингодавців, що створено з метою створення передумов і підтримки фінансового лізингу та операційної оренди всіх видів основних засобів. Об'єднання проводить аналіз небанківського ринку лізингу, де переважає лізинг транспортних засобів (автомобілі) – 63%, сільськогосподарська техніка – 18,5%, нерухомість – 6,5%, будівельне обладнання – 4%, промислове обладнання – 2,7% [7]. У структурі активів лізингового портфеля в Україні практично немає місця для лізингу авіатранспорту, що вказує на значні проблеми в цій сфері.

Українське об'єднання лізингодавців є учасником міжнародної організації, що об'єднує національні організації та займається питаннями розвитку лізингу в Європі «Leaseurope» [8]. Спектр продуктів, охоплених членами Leaseurope, варіюється від купівлі, найму та фінансової оренди до оперативної оренди всіх видів активів (обладнання, автомобілів і нерухомості).

Висновки. На завершення треба відмітити, що авіаційний лізинг в Україні розвивається недостатньо активно, він має свої як позитивні, так і негативні моменти. Негативні наслідки виражаються в такому: обмежений доступ авіакомпаній до інвестицій; відчувається брак висококваліфікованих спеціалістів, що мають досвід у міжнародному лізингу авіатехніки, мають досвід взаємодії з іноземними лізингодавцями; недостатньо розвинена правова база для укладення й виконання договорів щодо міжнародного лізингу. До позитивних моментів у розвитку лізингових відносин можна зарахувати таке: авіакомпанії можуть отримати нові джерела доступу до міжнародного фінансування; створюється практика спрощення процедури доступу до міжнародних джерел фінансування; приймаються міжнародні угоди, спрямовані на регулювання лізингових відносин; відмічається тенденція до збільшення строків лізингу; формується вторинний ринок авіатехніки в Україні тощо.

Водночас розвиток лізингових відносин в авіаційній сфері вимагає подальших досліджень як юристів, так й економістів. Держава має брати більш активну участь у розвитку лізингових відносин шляхом стимулювання такого виду міжнародного співробітництва. У державі повинні бути прийняті відповідні нормативні акти, що регулюють лізинг авіаційної техніки.

Radchuk O. Some issues of legal support leasing of air transport

The article is devoted to the study of the legal support of air transport leasing as a kind of economic modernization of production assets when the property is transferred under certain conditions for a certain period.

Analyzing the provisions of the air transport lease agreement, it was concluded that the lease agreement is different from the lease agreement. The characteristics of the contract as a consensual

and paid contract are given. The subjective composition of this type of contract is determined, the basic rights and obligations of the parties to the contract are named.

It is indicated how the transfer of the leased aircraft is carried out, especially if the transfer is burdened by the change of jurisdiction of one state in relation to the subject of leasing, the order of registration of such aircraft, and government agencies in charge of these issues.

The main provisions of the legislation on leasing of Ukraine are analyzed: the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Financial Leasing"; and the provisions of international legal acts: the UNIDROIT Convention on International Financial Leasing, the Convention on International Guarantees for Movable Equipment and its Protocol, Amendment 83 bis entitled "Transfer of regulatory oversight functions and duties" to the 1944 Chicago Convention.

The main types of aircraft leasing are considered, which are derived from two main ones: financial leasing and operating leasing. Their features are indicated in terms of the term of such agreements, the number of parties, the role of participants in such agreements, options for payment, and use of lease payments, and more.

It is concluded that the development of aviation leasing in Ukraine needs to be stimulated by government agencies by providing benefits to companies involved in such activities, it is necessary to create an appropriate legal framework in Ukraine for concluding and implementing such agreements, and train the necessary staff in this field. Problems of leasing relations require further research by lawyers and economists.

Key words: leasing agreement, financial leasing; revolving leasing, "Dry" and "wet" leasing, aircraft as a subject of a leasing agreement, association of lessors.

Література:

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества. 4-е изд., стереотипное. Москва : Статут, 2002. 800 с.
2. Конвенції УНІДРУА про міжнародний фінансовий лізинг. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_263#top.
3. Конвенція про міжнародні гарантії стосовно рухомого обладнання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a24#top.
4. Протокол про введення нової статті 83 bis до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_040#Text.
5. Авіаційні правила України, частина 21 «Сертифікація повітряних суден, пов'язаних з ним виробів, компонентів та обладнання, а також організацій розробника та виробника». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0543-19#Text>.
6. Авіаційні правила України, частина 47 «Правила реєстрації цивільних повітряних суден в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0240-19#top>.
7. Українське об'єднання лізингодавців. URL: <http://uul.com.ua/>.
8. "Leaseurope". URL: <https://www.leaseurope.org/>.

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Сиза Н. П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-5850-4023*

Сизий І. І.,

*студент магістратури
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-0814-8232*

У статті розкрито сутність змагальності сторін та особливості її реалізації під час судового розгляду в кримінальному провадженні України. Розглянуто теоретичні погляди вчених, які визначають сутність змагальності й роль суду в кримінальному провадженні. Через призму реалізації змагальності сторін проаналізовані норми Кримінального процесуального кодексу України (КПК), які визначають загальний порядок судового розгляду, а також процесуальну форму окремих судових дій. Розглянуті зміни до КПК щодо надання можливості виступів зі вступними промовама на початку судового розгляду як стороні обвинувачення, так і стороні захисту, що спрямовані на забезпечення рівності прав сторін і розширення дії засади змагальності сторін у цій стадії. З'ясовано проблеми забезпечення реалізації змагальності сторін з урахуванням судової практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). З аналізу практики ЄСПЛ випливає, що забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні передбачає, що судовий розгляд, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним, у цьому процесі має бути забезпечений принцип рівності сторін обвинувачення та захисту.

Звернута увага на особливості реалізації змагальності сторін у спеціальному судовому провадженні, провадженні в суді присяжних і кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення.

Установлено, що Верховним Судом участь прокурора під час судового розгляду кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення визнається гарантією забезпечення засад рівності й змагальності, а також захисту прав і законних інтересів потерпілого. Така участь є обов'язковою, крім випадку, коли прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, а потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення в суді.

Ключові слова: змагальність сторін, судовий розгляд, кримінальне провадження, вступні промови сторін, суд присяжних.

Постановка проблеми. Конституцією України однією з основних засад судочинства проголошено змагальність сторін і свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості (п. 3 ч. 2 ст. 129) [1]. Зазначена засада відіграє важливу роль для розвитку й удосконалення процесуальної форми здійснення кримінального провадження.

Реалізація засади змагальності в стадії судового розгляду відбувається у взаємодії з іншими засадами кримінального провадження: верховенством права, рівністю всіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпеченням обвинуваченому права на захист, гласністю судового процесу, забезпеченням доведеності вини тощо.

Складові елементи, риси, ознаки змагальності мають основоположне значення як для розробки й удосконалення кримінальних процесуальних норм, так і для здійснення кримінальної процесуальної діяльності стороною обвинувачення та стороною захисту, а також судом.

З'ясуванню сутності змагальності сторін у кримінальному процесі та її реалізації в різних стадіях кримінального провадження приділяли увагу такі вчені-процесуалісти: В.Г. Гончаренко,

В.О. Гринюк, Ю.М. Groшевий, О.Ю. Костюченко, Д.Є. Крикливець, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, Н.М. Максимишин, В.І. Маринів, М.А. Маркуш, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.О. Попелюшко, В.Л. Слущевський, А.А. Солодков, М.С. Строгович, Д.Г. Тальберг, Л.Д. Удалова, І.Я. Фойницький, М.І. Шевчук, І.І. Шепітько, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та ін.

Отже, у науці кримінального процесу сформована значна теоретична основа для аналізу проблем забезпечення реалізації засади змагальності сторін, яка потребує подальшого розвитку з урахуванням сучасної судової практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Мета статті полягає в розкритті сутності змагальності сторін та особливостей її реалізації під час судового розгляду в кримінальному провадженні України.

Виклад основного матеріалу. Судовий розгляд – це стадія кримінального провадження, у якій суд із додержанням засад кримінального провадження за участю сторін та інших учасників судового провадження у визначеному Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) [2] порядку з'ясовує обставини, що підлягають доказуванню, з метою ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого рішення про винуватість чи невинуватість обвинуваченого, а також з інших питань, передбачених законом.

Відомий учений-правознавець Д.Г. Тальберг у ХІХ ст. призначення суду визначав так: «Судовий розгляд загалом, як кримінальний, так і цивільний, складається з діяльності суду і сторін (позивач і відповідач, обвинувач та обвинувачений). Суд є державною установою, призначеною бути безстороннім посередником між сторонами, які переслідують у суді різні, протилежні інтереси й користуються рівними правами; в основі цієї установи лежить засада суто об'єктивного посередництва органів державної влади між ображеним і кривдником. Зокрема, у кримінальному суді повинні бути визнані й захищені два інтереси, однаково важливі та священні: це – інтерес суспільства, який вимагає покарання винного за вчинений ним злочин, та інтереси обвинуваченого, особисті права якого задля того ж суспільного блага повинні бути гарантовані від будь-яких посягань, що суперечать вимогам юстиції. Узгодження цих інтересів становить найбільш складне завдання кримінально-процесуального законодавства й можливе тільки за умови дотримання визначених у законі правил чи форм судочинства. Форми ці настільки необхідні, що без них неможливе саме здійснення правосуддя» [3, с. 4].

Роль суду в кримінальному провадженні й сутність змагальності сторін у судовому розгляді на початку ХХ ст. відомий учений В.Л. Слущевський визначав так: «У силу засади змагальності здійснення судового розгляду зумовлюється наявністю в суді обох сторін – обвинувача й підсудного, із взаємного поєднання діяльності яких і складається вся сутність процедури, що відбувається в присутності суду, при чому останній повинен вирішувати всі належні до винуватості підсудного питання, що виникають з обставин справи, застосовуючи правило: «*audiatur et altera pars*». Проте, будучи головними рушіями процесуальних дій, сторони, тим не менше, не виключають самостійність суду в кримінальному провадженні й не зобов'язують його вирішувати справу тільки за тими даними, що надані сторонами. Серед протилежних вимог сторін, суд зберігає свою незалежність. Суд має право з власної ініціативи проводити нові огляди, викликати до суду осіб, які проводили початкове освідчування, викликати до суду експертів для проведення експертизи, ставити викликаним до суду особам питання тощо» [4, с. 65, 66].

Отже, історія показує, що принцип змагальної побудови кримінального процесу є глибоко демократичним, саме тому в кожній цивілізованій країні судовий розгляд побудований на змагальних засадах. Засада змагальності прямо передбачає обов'язок суду під час розгляду й вирішення кримінальних справ зберігати об'єктивність і неупередженість, створювати необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків на засадах рівноправності [5, с. 1].

Як стверджує І.І. Шепітько, під час розгляду прояву змагальності під час проведення судових дій функціональна роль сторони обвинувачення та сторони захисту визначається як їхня активна діяльність. У змагальному кримінальному процесі має бути «обмежена активність суду», за якої суд не повинен підмінювати сторони під час судового розгляду або виконувати функції сторони обвинувачення чи сторони захисту [6, с. 7].

Щодо змагальності сторін у судовому розгляді йдеться в рішенні ЄСПЛ у справі «Салов проти України»: «Стаття 6 Конвенції в цілому гарантує право обвинуваченого брати активну участь під час розгляду кримінальної справи у суді. Фундаментальним аспектом права на справедливий судовий розгляд є те, що розгляд кримінальної справи, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі повинний бути забезпечений принцип рівності сторін, тобто обвинувачення та захисту (див. *Rowe and Davis v. the United Kingdom*, заява № 28901/95, параграф 60, ECHR 2000-II). При вирішенні питання, чи мало місце порушення статті 6, Суд має розглянути, чи був процес справедливим в цілому, включаючи апеляційне провадження та спосіб отримання доказів (див. *Edwards v. the United Kingdom*, рішення від 16 грудня 1992 р., серія А, № 247-В, стор. 34–35, параграф 34)» [7].

М.І. Шевчук дотримується позиції, що принцип змагальності не виключає й не забороняє активну участь суду в дослідженні доказів під час судового розгляду кримінальних справ, усебічне, повне та об'єктивне дослідження судом обставин кримінального провадження й пошук об'єктивної (матеріальної) істини в кримінальному провадженні. Однією з передумов установлення істини щодо обставин кримінального провадження є успішна організація судом рівноправного змагання сторін. Зусилля суду варто спрямувати на створення рівних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків шляхом ухвалення відповідних процесуальних рішень і вчинення процесуальних дій [5, с. 9, 10].

Цілком погоджуючись із висловленою позицією, далі розглянемо реалізацію змагальності сторін на різних етапах стадії судового розгляду.

З аналізу норм § 3 глави 28 «Процедура судового розгляду» можна виокремити такі етапи (частини) судового розгляду: 1) підготовчі процесуальні дії судового розгляду; 2) з'ясування обставин і перевірка їх доказами; 3) судові дебати; 4) останнє слово обвинуваченого.

Найважливішим етапом судового розгляду є з'ясування обставин і перевірка їх доказами, оскільки в цій частині в умовах змагальності сторін кримінального провадження відбувається дослідження доказів і формуються підстави для оцінювання доказів судом під час ухвалення судового рішення.

Для належного проведення з'ясування обставин і перевірки їх доказами під час судового розгляду нормами статті 349 КПК встановлено послідовність дій при визначенні обсягу доказів, що підлягають дослідженню, і порядку їх дослідження, які загалом спрямовані на забезпечення змагальності.

Змінами, які внесені до частини 1 статті 349 КПК Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» від 04.10.2019 № 187-IX, розширено дію засади змагальності сторін, оскільки передбачено право виступу з вступними промовами як сторони обвинувачення, так і сторони захисту.

У вступній промові зазначається, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею обставини, порядок дослідження доказів, а також може бути зазначена позиція сторони.

Право проголосити вступну промову першою надається стороні обвинувачення, після чого вступну промову проголошує сторона захисту.

Отже, уже на початку судового розгляду сторони мають можливість висловити свою правову позицію із зазначенням доказів, якими вони мають намір її обґрунтувати, і послідовності, у якій ці докази мають досліджуватися в суді. Інші учасники судового провадження також можуть висловити свою думку, які докази потрібно дослідити, і про порядок їх дослідження після вступної промови сторони захисту.

У частині 2 ст. 349 КПК передбачено, що обсяг доказів, які будуть досліджуватися, і порядок їх дослідження визначаються ухвалою суду й у разі необхідності можуть бути змінені. При цьому має бути дотримано положення закону, згідно з яким докази зі сторони обвинувачення досліджуються передусім, зі сторони захисту – у другу чергу, що відповідає змагальній побудові судового розгляду, адже сторона обвинувачення зобов'язана довести наявність обставин, які зазначені в обвинувальному акті, а вже після цього сторона захисту може спростовувати обвинувачення, обґрунтовуючи свою позицію.

І.І. Шепітько наголошує, що визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, передбачає визначення їх належності (ст. 85 КПК України) і допустимості (ст. ст. 86, 87, 88, 89 і 90 КПК України) [6, с. 13–14].

На відміну від загального порядку, у ч. 3 ст. 349 КПК встановлені правила так званого спрощеного судового розгляду: «Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють зазначені особи зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку».

При цьому право обвинуваченого на захист не може порушуватися, допит обвинуваченого має здійснюватися обов'язково, крім випадку, якщо він відмовився від давання показань, і випадків, передбачених ч. 3 ст. 323 та ст. 381 КПК.

Дослідження доказів у судовому розгляді відбувається, відповідно, в обсязі й порядку, які визначені ухвалою суду, під керівництвом головуючого, який спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження.

М.І. Шевчук указує, що організаційно-керівні повноваження головуючого (суду) спрямовані на створення необхідних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків, реалізуються ним як під час здійснення керівництва всім ходом судового

засідання (процедурою судового розгляду), так і в ході керівництва проведенням окремих процесуальних дій. Головуючий (суд) під час проведення процесуальної дії повинен керувати ходом процесуальної дії, здійснювати контроль за дотриманням установлених законом правил проведення процесуальної дії учасниками судового провадження та своєчасно реагувати в разі їх порушення, створювати необхідні умови для отримання повноти всієї доказової інформації за результатами проведення процесуальної дії [5, с. 10].

Під час з'ясування обставин і перевірки їх доказами в судовому розгляді важливу роль відіграє проведення допиту обвинуваченого, свідка, потерпілого та експерта.

Як зазначає І.І. Шепітько, судовий допит (допит у суді) – це вербальна судова дія, яка полягає в спілкуванні учасників судового провадження під час змагальної взаємодії судового розгляду, відповідно до процедури, установленної чинним законодавством, спрямованої на отримання показань (інформації) від обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта [6, с. 9–10].

Змагальність сторін у судовому розгляді забезпечується, зокрема, установленою кримінальним процесуальним законом процедурою проведення прямого та перехресного допитів.

Прямий допит – це допит свідка обвинувачення, потерпілого – прокурором, свідка захисту – захисником, обвинуваченим та експерта – стороною, за зверненням якої проводилася експертиза під час кримінального судового провадження [8, с. 9].

Перехресний допит проводиться після прямого допиту протилежною стороною кримінального провадження: допит свідка обвинувачення, потерпілого – захисником, обвинуваченим, допит свідка захисту – прокурором.

Проведення перехресного допиту свідка дає змогу перевірити його свідчення й з погляду обвинувачення, і з погляду захисту, виявляє окремі неточності й суперечності в показаннях, усуває їх неповноту, допомагає уникнути помилок при з'ясуванні окремих обставин справи [9, с. 733].

Суд не проводить допит, а тільки контролює дотримання правил його здійснення сторонами, щоб уникнути зайвого витрачання часу, захистити свідків від образи, і забезпечує необхідний порядок судового засідання. Суд не повинен втручатися в здійснення сторонами допиту, тобто суддя може тільки за протестом сторони знімати питання, які не стосуються сутності кримінального провадження [10, с. 128–129].

Зазначена роль суду в проведенні допиту сторонами є однією з умов реалізації змагальності під час судового розгляду.

Стосовно інших судових дій щодо дослідження доказів під час судового розгляду, то І.І. Шепітько слушно звертає увагу на те, що порядок проведення пред'явлення для впізнання особи або речей у суді передбачає за необхідне дотримання змагального характеру в судовому провадженні між сторонами обвинувачення та захисту. Порядок дослідження речових доказів обумовлений змагальним характером визначення обсягу доказів (ст. 349 КПК України), певною послідовністю їх дослідження та особливостями їх зберігання, коли вони надані до суду (ст. 100 КПК України) [6, с. 11, 15].

Змагальна процедура в судовому розгляді передбачена також для проведення судових дебатов. У судових дебатах виступають прокурор, потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач, його представник, обвинувачений, його законний представник, захисник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 364 КПК). Визначена законом послідовність передбачає, що першою з промовою в судових дебатах має виступити сторона обвинувачення, потім слово для виступів надається іншим учасникам судового провадження, останніми суд заслуховує промови сторони захисту. Так само право останньої репліки належить обвинуваченому або його захиснику (ч. 7 ст. 364 КПК). Такий порядок забезпечує можливість сторони захисту висловити свою позицію та спростувати аргументи й доводи сторони обвинувачення.

Окрім загальної процедури судового розгляду в кримінальному провадженні, існують диференційовані порядки, що характеризуються спрощенням або ускладненням процесуальної форми й можуть передбачати встановлення додаткових процесуальних гарантій.

Спеціальне судове провадження (*in absentia*) здійснюється на підставі ухвали суду в кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачених у ч. 2 ст. 297-1 КПК, стосовно обвинуваченого, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності й оголошений у міждержавний і/або міжнародний розшук.

При здійсненні спеціального судового провадження за відсутності одного з основних учасників судового провадження – обвинуваченого, реалізація засади змагальності забезпечується обов'язковою участю захисника.

Диференційованою формою судового розгляду з ускладненням процесуальної форми є провадження в суді присяжних, що є реалізацією конституційних положень щодо участі народу в здійсненні правосуддя і створює додаткові процесуальні гарантії.

Як зазначила О.Г. Яновська, суд присяжних протягом століть забезпечував незалежність суду та змагальність процесу, а присутність присяжних у судовому засіданні кардинально змінювала відносини між сторонами в залі суду [11, с. 119].

Однією з особливостей участі прокурора під час провадження в суді присяжних В.О. Гринюк визначає обов'язок роз'яснення обвинуваченому можливості розгляду кримінального провадження щодо нього судом присяжних, поставлення запитань присяжним з метою формування складу суду [12, с. 17, 24].

Як наголошує А.А. Солодков, роз'яснення обвинуваченому права на суд присяжних є гарантією забезпечення права на справедливий суд, у зв'язку з чим невиконання прокурором вимоги закону щодо роз'яснення цього права підозрюваному має бути підставою повернення судом обвинувального акта прокурору; невиконання цієї вимоги судом має розцінюватися як істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, що є безумовною підставою для скасування вироку [13, с. 9–10].

Питання дотримання вимоги закону про необхідність роз'яснення прокурором і судом обвинуваченому права на суд присяжних неодноразово було предметом розгляду Верховного Суду [14; 15; 16].

Велика Палата Верховного Суду в Постанові від 12 вересня 2018 року (справа № 523/6472/14-к), не відступаючи від правової позиції Верховного Суду України (Постанова від 25 червня 2015 року у справі № 5-111кх15), дійшла висновку, що «роз'яснення судом обвинуваченому права на суд присяжних поза часовими межами підготовчого провадження, але до завершення судового розгляду, не завжди є безумовною підставою для скасування вироку».

Однак для залишення судових рішень у силі в кожному конкретному випадку необхідні дані, які би з достатньою переконливістю свідчили про відсутність в особи перешкод у реалізації свого права на особливий порядок судового розгляду попри зазначений недолік. За наявності обґрунтованих підстав для висновку, що в результаті роз'яснення права на суд присяжних на стадії судового розгляду обвинувачений мав реальну можливість ефективно скористатися ним, суд касаційної інстанції вправі не визнати відсутність роз'яснення такого права прокурором при направленні обвинувального акта до суду і судом у підготовчому судовому засіданні безумовною підставою для скасування вироку. Вирішуючи це питання, суду належить виходити з того, чи забезпечили фактично застосовані час і спосіб роз'яснення обвинуваченому права на суд присяжних можливість його реалізації» [14].

Ще одним диференційованим порядком є кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, з урахуванням специфіки якого в судовій практиці виникало питання щодо обов'язковості участі в судовому розгляді прокурора як сторони обвинувачення.

У зв'язку з цим у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року сформульовано такі висновки щодо застосування норм права:

«1) участь прокурора у судовому розгляді кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення, врегульованому приписами глави 36 КПК України, відноситься до функції підтримання публічного обвинувачення;

2) встановлений главою 36 КПК України процесуальний порядок здійснення кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за правовою природою є приватно-публічною формою обвинувачення і не виключає повноважень прокурора щодо здійснення ним функцій процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання державного обвинувачення в суді, крім повноваження ініціювати кримінальне провадження за відсутності заяви потерпілого про злочин;

3) участь прокурора під час судового розгляду кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення як гарантія забезпечення засад рівності та змагальності, а також захисту прав та законних інтересів потерпілого, є обов'язковою, крім випадку, коли прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, а потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення в суді (ч. 5 ст. 340 КПК України)» [17].

Висновки. Найбільш повна реалізація змагальності сторін у кримінальному процесі має місце під час судового розгляду. Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні передбачає, що судовий розгляд, включаючи процедурні елементи, має бути змагальним і в цьому процесі має бути забезпечений принцип рівності сторін обвинувачення та захисту. Зміни до КПК щодо надання можливості виступів зі вступними промовами на початку судового розгляду як стороні обвинувачення, так і стороні захисту спрямовані на забезпечення рівності прав сторін і розширення дії засади змагальності сторін у цій стадії.

Участь прокурора під час судового розгляду кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення як гарантія забезпечення засад рівності та змагальності, а також захисту прав і законних інтересів потерпілого є обов'язковою, крім випадку, коли прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення, а потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення в суді.

Syza N., Syzyi I. Implementation of the competitiveness of the parties during the trial in the criminal proceedings of Ukraine

The article reveals the essence of the principle of adversarial proceedings of the parties and the peculiarities of its implementation during the trial in the criminal proceedings of Ukraine. The theoretical views of scientists, which determine the essence of adversarial proceedings and the role of the court in criminal proceedings, are considered. Through the prism of the parties' adversarial proceedings, the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC) are analyzed, which determine the general procedure of court proceedings, as well as the procedural form of individual court actions. Amendments to the CPC to provide introductory speeches at the beginning of the trial to both the prosecution and the defense, which are aimed at ensuring equal rights of the parties and expanding the adversarial nature of the parties at this stage. The problems of ensuring the adversarial nature of the parties have been clarified, taking into account the case law of the Supreme Court and the European Court of Human Rights (ECtHR). The analysis of the case law of the ECtHR concluded that ensuring the right to a fair trial in criminal proceedings presupposes that the trial, including procedural elements, must be adversarial and in this process the principle of equality of arms and defense must be ensured.

Attention is paid to the peculiarities of the parties' adversarial proceedings in special court proceedings, jury trials and criminal proceedings in the form of private prosecution.

It is established that in the case law of the Supreme Court the participation of the prosecutor in the trial of criminal proceedings in the form of private prosecution is recognized as a guarantee of equality and adversarial proceedings, as well as protection of the rights and legitimate interests of the victim. Such participation is obligatory, except in the case when the prosecutor refused to support the state prosecution, and the victim agreed to support the prosecution in court.

Key words: adversarial proceedings, trial, criminal proceedings, introductory speeches of the parties, jury trial.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Тальберг Д.Г. Русское уголовное судопроизводство. Пособіє къ лекціямъ ординарнаго профессора Императорскаго Университета Св. Владиміра, доктора уголовного права Д.Г. Тальберга. Томъ первый. Киевъ : Т-во печ. дела и торг. И.Н. Кушнерев и К° в Москве, Киев. отд-ние, 1889. 318 с., X с.
4. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостройство – судопроизводство. 4-е изд. Санкт-Петербург, 1913. 670 с.
5. Шевчук М.І. Ініціатива суду та її межі у з'ясуванні обставин кримінального провадження під час судового розгляду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2015. 21 с.
6. Шепітько І.І. Судовий розгляд (судове слідство) в системі судового провадження у першій інстанції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 20 с.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Салов проти України» (заява № 65518/01) від 6 вересня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428#Text.
8. Максимшин Н.М. Судовий допит: процесуальне і криміналістичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 20 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ, 2012. 1224 с.
10. Костюченко О. Роль суду та сторін у проведенні судового допиту обвинуваченого, свідків і потерпілих за чинним КПК України. *Право України*. 2013. № 11. С. 127–135.
11. Яновська О.Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія. Київ : Прецедент, 2011. 303 с.
12. Гринюк В.О. Функція обвинувачення в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та практичні проблеми реалізації : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 36 с.
13. Солодков А.А. Теоретичні основи та практика здійснення провадження в суді присяжних в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2015. 20 с.
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 вересня 2018 р., справа № 523/6472/14-к, провадження № 13-32к18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76947335>.

15. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 1 жовтня 2019 р., справа № 366/3067/16-к, провадження № 51-4379км18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85075670>.
16. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 31 жовтня 2019 р., справа № 366/3067/16-к, провадження № 13-77к19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85415060>.
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 р., справа № 404/6160/16-к, провадження № 13-22к19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82885531>.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЩОДО ПРОТИДІЇ ПАНДЕМІЇ COVID-19

Сироїд Т. Л.,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри міжнародного і європейського права

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ORCID ID:0000-0002-8165-4078

У статті проаналізовано положення міжнародних актів універсального характеру, прийнятих під егідою Організації Об'єднаних Націй, якими визначено напрями діяльності організації, держав-членів і світового співтовариства в галузі протидії пандемії COVID-19. Зокрема, розкрито положення Стратегічного плану забезпечення готовності й реагування, Глобального плану гуманітарного реагування, Рамкової програми ООН для негайних соціально-економічних заходів у відповідь на COVID-19. Приділено увагу доповідям Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, а саме: «Спільна відповідальність, глобальна солідарність: реагування на соціально-економічні наслідки COVID-19» (березень 2020 р.), «Комплексне реагування Організації Об'єднаних Націй на COVID-19: порятунок людей, захист суспільства, більш ефективне відновлення» (червень 2020 р.), «План Організації Об'єднаних Націй з метою врятувати життя, захистити спільноти, відновитися краще, ніж було» (вересень 2020 р.). Приділено увагу ролі спеціалізованих установ, договірних органів ООН у галузі захисту прав людини під час пандемії COVID-19, зокрема Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Комітету з економічних, соціальних і культурних прав. Акцентовано увагу на рекомендаціях, розроблених означеними інституціями з метою захисту вразливих категорій осіб (неповнолітні, літні люди, особи позбавлені волі) під час пандемії.

Зосереджено увагу на діяльності спеціалізованих фінансових інституцій, які є матеріальною платформою для реалізації завдань у сфері протидії пандемії, зокрема Фонду солідарності щодо боротьби з COVID-19, Фонду реагування на COVID-19. Зроблено відповідні висновки й надано рекомендації.

Ключові слова: здоров'я, людина, міжнародні фонди, пандемія, правова основа, спеціалізовані установи.

Постановка проблеми. З моменту появи COVID-19 ООН докладає суттєвих зусиль з протидії цій хворобі, яка забрала сотні тисяч життів, завдала шкоди здоров'ю мільйонів людей, прискорила спад світової економіки й викликала всебічний страх за майбутнє. Пандемія COVID-19 є кризовою ситуацією не тільки в галузі охорони здоров'я, а й у сфері економіки, гуманітарної допомоги, забезпечення безпеки й захисту прав людини. Криза позначила недоліки та нерівність усередині й серед країн світу. Вихід із цього передбачається в колективних зусиллях з боку урядів, спільнот і всього населення світу, заснованих на принципах гуманності й солідарності, що підтверджується міжнародними актами універсального характеру.

Варто зазначити, що питання захисту прав людини під час пандемії COVID-19 широко не висвітлені в роботах науковців, разом із тим окремі аспекти щодо права на здоров'я розглянуті в працях таких вітчизняних і зарубіжних авторів, як А. Білоусова, О. Заколдаєва, О. Гавриленко, Т. Гудмен (Т. Goodman), О. Заколдаєва, І. Зогий, А. Ібрагімов, Н. Кригер (N. Krieger), Б. Тобес (Toebes), Л. Фоміна, Н. Хендель, А.Е. Ямін (A.E. Yamin) та ін.

З огляду на вищезначене, тема статті є актуальною.

Мета статті – аналіз організаційно-правової основи діяльності ООН з протидії пандемії COVID-19; розроблення відповідних висновків і рекомендацій, спрямованих на покращення захисту громадського здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Із самого початку пандемії ООН здійснює стратегію реагування, що складається з трьох компонентів: перший компонент передбачає здійснення широкомасштабних, скоординованих і комплексних заходів реагування в галузі охорони здоров'я, прийнятих під керівництвом Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) і відповідно до Стратегічного плану

забезпечення готовності й реагування [1]. У межах цих заходів ООН підтримує зусилля щодо прискорення розробки та виробництва доступних для всіх і всюди вакцин від COVID-19 і засобів діагностики та лікування пандемії. Крім того, ООН забезпечує міжнародну координацію й оперативну підтримку на глобальному, регіональному і країновому рівнях, а також підтримує розширення масштабів національних операцій щодо забезпечення готовності й реагування.

Другий компонент являє собою широкомасштабні зусилля з подолання руйнівних соціально-економічних і гуманітарних наслідків кризи та її впливу на ситуацію в галузі прав людини, спрямовані на порятунок людей, забезпечення доступу до служб життєзабезпечення, підтримання домогосподарств, підтримання платоспроможності підприємств і функціонування виробничих ланцюжків збуту продукції, зміцнення інститутів і надання державних послуг з акцентом на обов'язковому дотриманні прав людини. У рамках цих зусиль приймаються оперативні заходи гуманітарного реагування для підтримки найбільш вразливих людей у найбільш уразливих країнах шляхом надання життєво важливої допомоги в межах Глобального плану гуманітарного реагування, у якому визначені пріоритети щодо заходів реагування на COVID-19 в уразливих і бідних країнах. Глобальний план є основним засобом мобілізації ресурсів для задоволення безпосередніх потреб у галузі охорони здоров'я, пов'язаних із COVID-19, і багатогалузевих потреб у понад 50 країнах. План координується Управлінням з координації гуманітарних питань (УКГП) спільно з партнерами Міжінституційного постійного комітету (МПК), включаючи Всесвітню продовольчу програму (ВПП), Всесвітню продовольчу і сільськогосподарську організацію (ФАО), Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародну організацію з міграції (МОМ), Програму розвитку ООН (ПРООН), Фонд ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА), Програму ООН з населених пунктів (ООН-Хабітат), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) і Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) і доповнює заклики Міжнародного руху Червоного Хреста (МРЧХ) і Червоного Півмісяця та неурядових організацій [2]. Крім того, озвучено заклик до прийняття пакету заходів стимулювання в розмірі не менше ніж 10 відсотків світового валового внутрішнього продукту, а також до надання масштабної підтримки країнам, що розвиваються, включаючи призупинення виплати заборгованості, реструктуризацію боргових зобов'язань і розширення підтримки по лінії міжнародних фінансових установ. Вирішальне значення має також запобігання насильству щодо жінок і дівчаток, яке набуває все більших масштабів, і реагування на нього.

У 2020 р. розроблено Рамкову програму ООН для негайних соціально-економічних заходів у відповідь на COVID-19, у якій означено межі термінової соціально-економічної підтримки ООН країн і суспільств перед обличчям COVID-19, у якій застосовується на практиці «Спільна відповідальність, глобальна солідарність: реагування на соціально-економічні наслідки COVID-19» [3].

Третій компонент полягає в процедурі відновлення, яка дасть змогу вийти з кризи сильнішими. У процесі подолання цієї кризи перед країнами відкривається можливість вирішити проблеми, пов'язані з кліматичною кризою, нерівністю, соціальною ізоляцією, недоліками в системах соціального захисту та багатьма іншими недоліками й проявами несправедливості. Замість того щоб повернутися до нестійких систем і підходів, акцентовано на здійсненні переходу до поновлюваних джерел енергії і стійких продовольчих систем, домогтися гендерної рівності, зміцнити мережі соціального захисту й забезпечити загальний доступ до медичних послуг, а також перейти до такої міжнародної системи, яка була б здатна забезпечити послідовні й універсальні результати, керуючись Порядком денним у галузі сталого розвитку.

Питання протидії пандемії перебуває в центрі уваги Генерального секретаря ООН. Так, у доповіді «Спільна відповідальність, глобальна солідарність: реагування на соціально-економічні наслідки COVID-19» (березень 2020 р.) очільник ООН зазначив, що «COVID-19 не тільки вбиває людей, поширює людське страждання, це набагато більше, ніж просто криза здоров'я, це людська криза». Документ містить заклик до дій, спрямованих на придушення передачі вірусу для припинення пандемії; вирішення соціальних та економічних вимірів цієї кризи. Це передусім заклик зосередитися на людях, серед яких – жінки, молодь, працівники з низькою оплатою праці, малі та середні підприємства, неформальний сектор та інші вразливі групи, які вже перебувають у групі ризику. Документом означено запровадження заходів, спрямованих на збереження людського життя під час пандемії (облаштування медичних закладів необхідними матеріалами; забезпечення гігієнічних заходів; проведення наукових досліджень і розробка вакцини; надання технічної й фінансової допомоги урядам тощо); означено наслідки пандемії на економіку країн; наслідки в галузі сталого розвитку для Порядку денного до 2030 р. та Паризької угоди; підкреслено значення політичного керівництва і співпраці в боротьбі з COVID-19 [4].

У червні 2020 р. в доповіді Генеральний секретар ООН дав старт Плану дій ООН «Комплексне реагування Організації Об'єднаних Націй на COVID-19: порятунок людей, захист суспільства, більш ефективне відновлення», який передбачає запровадження відповідних дій на глобальному рівні з метою не залишити нікого позаду; зниження вразливості людства перед обличчям майбутніх

пандемій; створення передумов для прояву стійкості до викликів майбутнього, включаючи передусім зміну клімату, подолання серйозної й укоріненої нерівності, яка проявилася в результаті пандемії. План зосереджений на трьох основних сферах: 1) великомасштабні, скоординовані та всеосяжні заходи в галузі охорони здоров'я; 2) ужиття політичних заходів, спрямованих на врегулювання проблем соціально-економічного, гуманітарного і правозахисного характеру, що виникли в результаті пандемії; 3) процес відновлення з метою зробити краще, ніж було [5].

В оновленій доповіді Генерального секретаря про комплексне реагування ООН на COVID-19 «План ООН з метою врятувати життя, захистити спільноти, відновитися краще, ніж було» (вересень 2020 р.) міститься аналіз даних, рекомендації в галузі політики, а також огляд заходів, прийнятих установами ООН, у відповідь на вплив COVID-19 на сектор охорони здоров'я, соціально-економічне життя, надання гуманітарної допомоги та захист прав людини [6].

Багато зусиль щодо захисту прав людини під час пандемії докладають спеціалізовані установи, договірні органи тощо. Так, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) спільно з партнерами по Альянсу за захист дітей у гуманітарній діяльності розробив Технічну записку «Захист дітей під час пандемії коронавірусу (V.1)», призначену для влади різних рівнів і організацій, залучених до розробки заходів з боротьби з коронавірусом. У рамках цього керівництва Альянс рекомендує урядам та органам зробити конкретні кроки для забезпечення того, щоб захист дітей став невід'ємною частиною всіх заходів із профілактики й боротьби з COVID-19, включаючи інформування персоналу служб охорони здоров'я, освіти та захисту дітей про ризики для захисту дітей у зв'язку з COVID-19, в тому числі з питань запобігання сексуальній експлуатації та жорстокого поводження, а також про способи безпечного інформування про проблеми; навчання працівників служб першої допомоги тому, як управляти розкриттям інформації про гендерне насильство (Кишеньковий посібник з гендерного насильства) і співпрацювати зі службами охорони здоров'я для надання підтримки тим, хто пережив гендерне насильство; розширення обміну інформацією про функціонуючі в інтересах дітей служби з надання спеціалізованої допомоги та іншої підтримки; забезпечення участі дітей, особливо підлітків, в оцінці того, як по-різному впливає на них COVID-19, з метою надання інформації для розробки програм і проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи; адресна підтримка центрам тимчасового догляду і сім'ям, включаючи домогосподарства, главами яких є діти, і патронатним сім'ям для надання моральної підтримки дітям і залучення до належної самопомоги; надання фінансової та матеріальної допомоги сім'ям, які опинилися в умовах неможливості отримання доходу; прийняття конкретних заходів щодо запобігання розлученню дитини із сім'єю та забезпечення підтримки для дітей, які залишилися без нагляду й без належного догляду через госпіталізацію або смерть одного з батьків або опікуна; забезпечення першочергової уваги захисту всіх дітей у рамках заходів щодо боротьби з хворобою [7].

У групі високого ризику під час пандемії COVID-19 перебувають й особи похилого віку, про що свідчить Заява про пандемію коронавірусної інфекції (COVID-19) та економічні, соціальні й культурні права Комітету з економічних, соціальних і культурних прав (2020), у якій зазначено, що пандемія COVID-19 наочно ілюструє важливість, неподільність і взаємозалежність усіх прав людини. Ця пандемія, по суті, являє собою глобальну загрозу здоров'ю. При цьому вона має численні наслідки для здійснення цивільних і політичних прав, оскільки деякі заходи, що вживаються державами для боротьби із цим явищем, накладають жорсткі обмеження на свободу пересування й інші права. Отже, украй важливо, щоб прийняті державами заходи щодо боротьби із цією пандемією були розумними та пропорційними для забезпечення захисту всіх прав людини. Заява містить зобов'язання держав-учасниць спрямовувати максимум наявних у них ресурсів на повне здійснення всіх економічних, соціальних і культурних прав, включаючи право на здоров'я (пп. 3, 14).

Вона також містить низку рекомендацій, спрямованих на забезпечення захисту вразливих категорій осіб під час пандемії, й акцентує увагу на тому, що заходи, які приймаються на національному рівні, повинні ґрунтуватися на найкращих наукових даних для захисту здоров'я населення. Нею зазначено, що всім державам-учасницям варто в терміновому порядку прийняти спеціальні, цілеспрямовані заходи в тому числі в рамках міжнародного співробітництва для захисту таких вразливих груп, як літні люди, інваліди, біженці й порушені конфліктом групи населення, а також громади і групи, що піддаються структурній дискримінації та перебувають у несприятливих умовах, і для пом'якшення наслідків пандемії для таких груп. Такі заходи включають, зокрема, забезпечення водою та миючими й дезінфікуючими засобами тих громад, які їх не мають; здійснення цільових програм щодо збереження робочих місць, заробітної плати й пільг для всіх трудящих, включаючи незареєстрованих трудящих-мігрантів; уведення мораторію на виселення або відчуження закладеної нерухомості в людей під час пандемії; здійснення програм соціальної допомоги та підтримки доходів з метою забезпечення продовольчої безпеки й гарантованого доходу для всіх, хто потребує; прийняття спеціально розроблених заходів з охорони здоров'я та забезпечення засобів до існування вразливих груп

меншин, таких як роми, а також корінних народів; забезпечення недорогого й рівноправного доступу до інтернет послуг для всіх в освітніх цілях.

Варто також прийняти нормативні заходи для запобігання спекуляції на продукти харчування, гігієнічні товари й основні ліки та матеріали. До рекомендованих заходів належать повне скасування податку на додану вартість на такі предмети поставок під час пандемії й субсидування вартості основних продуктів харчування та гігієнічних засобів для забезпечення їх доступності для бідних верств населення (п. п. 15, 17) [8].

Своєрідним випробуванням стало поширення пандемії COVID-19 серед осіб, позбавлених волі, яке викрило всі наявні недоліки щодо утримання цієї категорії осіб. Як зазначено в Спільній заяві міжнародних глобальних установ охорони здоров'я, під час пандемії COVID-19 потрібно вжити всіх належних заходів щодо охорони здоров'я стосовно цього вразливого населення, яке є складником громад. Визнаючи, що ризик проникнення COVID-19 у в'язниці чи інші місця ув'язнення різняться залежно від країни, наголошено на необхідності мінімізувати частоту захворювання в цих умовах і гарантувати вжиття адекватних профілактичних заходів для забезпечення гендерно-реагуючого підходу та запобігання великим спалахам COVID-19; необхідності створення сучасної системи координації, яка об'єднує сектори охорони здоров'я та юстиції, інформує персонал в'язниць і гарантує дотримання всіх прав людини в цих умовах. Рекомендовано зменшити перенаселеність у місцях ув'язнення, яка підриває гігієну, охорону здоров'я, безпеку та гідність людини.

У Спільній заяві міститься заклик до політичних лідерів розглянути можливість обмеження позбавлення волі, включаючи запобіжний захід, як крайній захід, особливо в разі перенаселення, й активізувати зусилля, спрямовані на заходи, не пов'язані з позбавленням волі. Ці зусилля повинні охоплювати механізми вивільнення людей, яким загрожує особливий ризик COVID-19, таких як літні люди та люди з уже поганим станом здоров'я, жінки і діти.

Забезпечити доступ до постійних медичних послуг осіб із розладами вживання наркотичних речовин, ВІЛ, туберкульозом та гепатитами В та С, які мають підвищений ризик ускладнень від COVID-19. Щоб не втратити переваги лікування, розпочатого до або під час позбавлення волі, у тісній співпраці з органами охорони здоров'я повинні бути передбачені положення, які дадуть людям змогу продовжувати лікування без перерви на всіх етапах затримання та після звільнення.

Людей, позбавлених волі, з проявами симптомів COVID-19 або тих, хто пройшов позитивний тест, варто контролювати та лікувати відповідно до останніх указівок і рекомендацій ВООЗ. В'язниці та інші місця затримання повинні бути частиною національних планів COVID-19 за участю постраждалих груп населення. Про всі випадки зараження COVID-19 у закритих приміщеннях потрібно повідомляти відповідальні органи охорони здоров'я, які потім звітуватимуть перед національними та міжнародними органами [9].

Крім того, під егідою спеціалізованої установи ООН – ВООЗ – запроваджено низку ініціатив, спрямованих на покращення становища дітей у системі правосуддя під час пандемії, серед яких варто вказати Рекомендації щодо застосування позбавлення волі та невідкладних заходів під час спалаху COVID-19, оснований на положеннях Конвенції про права дитини (1989), і Рекомендації щодо забезпечення термінового звільнення, запровадження альтернативних заходів і заборони позбавлення волі дітей під час пандемії COVID-19, що ґрунтуються на низці спеціальних актів, такі як Тимчасові рекомендації ВООЗ щодо запобігання й контролю COVID-19 у в'язницях і закладах позбавлення волі [10], Тимчасові рекомендації COVID-19: Увага до осіб, позбавлених волі [11], Мінімальні стандарти захисту дітей у гуманітарній діяльності [12]. Відповідно до приписів вищезначених актів, заходи реагування держави, спрямовані на боротьбу з пандемією COVID-19 щодо дітей, позбавлених волі, а також невідкладні заходи, метою яких є охорона здоров'я, повинні суворо відповідати міжнародним нормам і стандартам прав людини. Будь-які заходи реагування мають бути пропорційними, необхідними, обмеженими в часі, змінюваними, недискримінаційними щодо оцінюваного ризику та ґрунтуватися на кращих інтересах дітей.

У межах ООН також створено спеціалізовані фінансові інституції, які є матеріальною платформою для реалізації завдань щодо подолання пандемії. Зокрема, у 2020 р. засновано Фонд солідарності з боротьби з COVID-19, який передбачає фінансування заходів Стратегічного плану готовності й реагування задля реалізації заходів для відстеження та вивчення поширення COVID-19; надання пацієнтам необхідної допомоги; придбання й постачання найважливіших витратних матеріалів, таких як маски, рукавички та захисний одяг для медичних працівників, що діють у безпосередньому контакті з хворими; розробки керівних принципів і рекомендацій, заснованих на фактичних даних, і забезпечення інформування й навчання працівників охорони здоров'я та співробітників екстрених служб з метою виявлення й лікування пацієнтів, порушених захворюванням; підготовки керівних указівок для широкого загалу, а також конкретних груп населення щодо заходів, які необхідно вжити з метою запобігання поширенню захворювання, а також особистої й колективної профілактики; нарощування

зусиль у галузі розробки вакцин, тестів і методів лікування. Фонд відкритий для внесків із боку фізичних і юридичних осіб [13].

Фонд реагування на COVID-19 і відновлення – багатопартнерський трастовий фонд ООН з реагування та відновлення COVID-19 (COVID-19 MPTF) – це Міжорганізаційний фінансовий механізм ООН, заснований Генеральним секретарем ООН для підтримки програм країн з низьким і середнім рівнем доходу в подоланні кризи в галузі охорони здоров'я та розвитку, викликані пандемією COVID-19. Допомога Фонду спрямована на суб'єктів, що є найбільш вразливими перед економічними труднощами й соціальними потрясіннями.

Фонд створено за зразком багатопартнерського трастового фонду реагування на Еболу, він призначений фінансувати три мети заклику Генерального секретаря ООН до солідарності, до глобальних дій щодо припинення пандемії COVID-19 і завданих нею страждань, а саме: 1. Прийняття заходів для надання невідкладної медичної допомоги: у межах цього напряму Фонд сприятиме урядам і зацікавленим сторонам співтовариства впоратися з кризою COVID-19, підтримуючи реалізацію національних планів охорони здоров'я з боротьби з COVID-19 та усуваючи критичні прогалини щодо поставок, логістики й готовності; надаючи критично важливі послуги, перервані COVID-19. 2. Зосередження на соціальному впливі, економічній реакції та відновленні: Фонд сприятиме зниженню соціального впливу і економічному реагуванню шляхом фінансування механізмів соціального та економічного захисту, які, зокрема, збільшують обсяг грошових переказів, розширюють мережі соціального захисту й задовольняють потреби дітей в освіті та забезпеченні продовольчої безпеки; за допомогою цифрових інновацій, які збільшують зайнятість і покращують надання соціальних послуг та охорони здоров'я. 3. Надання допомоги країнам у відновленні: Фонд сприятиме кращому відновленню разом за рахунок посилення національних заходів готовності, захисту програм Цілей сталого розвитку (далі – ЦСР) від наслідків, пов'язаних із пандемією, і забезпечення того, щоб вони сприяли просуванню ЦСР і зобов'язань щодо клімату.

Фонд MPTF використовує критично важливий досвід і можливості агентств ООН з надання допомоги, задіює ресурси державного і приватного секторів, пропонує загальнодержавні підходи за участю всього суспільства, щоб допомогти усунути прогалини в планах готовності країни й заходів і забезпечити прогрес із ЦСР.

Фонд MPTF надає допомогу у визначенні програмних заходів, що охоплюють бідні й уразливі верстви населення, дають змогу підвищити готовність до майбутніх надзвичайних ситуацій у галузі охорони здоров'я. Крім того, програми підтримуватимуть гендерні підходи, що допоможуть впоратися з важким вантажем, який пандемія поклала на жінок, такі як підвищена схильність до насильства в сім'ї, втрата засобів до існування і зростання рівня неоплачуваної праці.

Фонд MPTF призначений для швидкого та гнучкого фінансування, добре підходить для задоволення мінливих вимог багатовимірної глобальної кризи, яка швидко розвивається. Це прозорий, підзвітний та економічний механізм, результати якого відстежуються в реальному часі. Цей інноваційний і скоординований механізм фінансування працює на стику гуманітарних дій, дій у галузі розвитку й відновлення, посилюючи заходи та відновлення після пандемії COVID-19 [14].

Висновки. Виходячи з вищезначеного, варто констатувати, що в умовах нових викликів, пов'язаних пандемією COVID-19, особливо гостро стоїть питання захисту прав людини. ООН докладає суттєвих зусиль задля подолання наслідків пандемії, чому сприяє трьохкомпонентна стратегія реагування й готовності, яка зосереджена на таких основних згрупованих напрямках: запровадження великомасштабних, скоординованих і всеосяжних заходів у галузі охорони здоров'я; ужиття політичних заходів, спрямованих на врегулювання проблем соціально-економічного, гуманітарного і правозахисного характеру, що виникли в результаті пандемії; процес відновлення з метою зробити краще, ніж було. Стратегія реагування розроблена організацією з перших днів виникнення цієї проблеми. Активну участь у реалізації означених напрямів беруть спеціалізовані установи ООН, серед яких значна роль відводиться Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ), під керівництвом якої запроваджуються широкомасштабні, скоординовані й комплексні заходи реагування в галузі охорони здоров'я.

Суттєве значення для підтримки програм у сфері надання допомоги щодо протидії пандемії має фінансова основа, задля цього в межах ООН створено спеціальні фонди, а саме: Фонд солідарності з боротьби з COVID-19, Фонд реагування на COVID-19 і відновлення, які мають на меті фінансування необхідних витрат в умовах швидкого розвитку кризової ситуації.

Разом із тим варто зазначити, що задля подолання пандемії та досягнення позитивного результату в цьому напрямі необхідні сумісні зусилля й міжнародних інституцій, і держав-членів, які повинні докласти зусилля в посиленні співпраці щодо захисту вразливих верств населення – дітей, літніх людей, інвалідів, осіб, позбавлених волі та ін.; розвивати співпрацю щодо розробки ефективних ліків, вакцин та активного обміну досвідом; здійснювати підготовку (перепідготовку) медичних працівників, працівників соціальних служб, осіб, які надають допомогу немічним; створювати інституції з надання

необхідної психологічної, соціальної, правової тощо допомоги, постраждалим від пандемії; надання фінансової підтримки в разі необхідності.

Перекладення цих зобов'язань на міжнародні структури, використання отриманих позитивних результатів щодо протидії пандемії виключно для «внутрішнього використання» або ж з метою отримання особистої економічної вигоди не матиме шансів на швидке подолання наявної світової кризи в галузі охорони здоров'я. Оскільки існує тісний політичний, економічний, фінансовий, соціальний тощо взаємозв'язок між державами, це своєрідний ланцюжок, порушення хоча б однієї з його ланок призводить до його руйнування загалом. Усвідомлення цієї обставини сприятиме консолідації зусиль держав-членів під егідою міжнародної універсальної інституції – ООН – і досягненню позитивного результату.

Перспективним напрямом дослідження означеної теми є міжнародний судовий і несудовий захист осіб, постраждалих від пандемії COVID-19.

Syroid T. Activities of the United Nations against the COVID-19 pandemic

The article analyzes the provisions of international acts of universal nature, adopted under the auspices of the United Nations, which defines the activities of the Organization, Member States and the world community in the field of combating COVID-19 pandemic. In particular, the Strategic preparedness and response plan, the Global humanitarian response plan, and the United Nations framework program for immediate socio-economic response to COVID-19 were disclosed. Attention is paid to the reports of the Secretary-General of the United Nations, in particular: "Shared responsibility, global solidarity: responding to the socio-economic consequences of COVID-19" (March, 2020), "Comprehensive response of the United Nations to COVID-19: saving people, protecting society, more effective recovery" (June, 2020), "United Nations plan to save lives, protect communities, recover better than it was" (September, 2020). Attention is paid to the role of specialized agencies, United Nations treaty-based bodies in the field of human rights protection during the COVID-19 pandemic, particularly, the United Nations Children's Fund (UNICEF), the World Health Organization (WHO), the Committee on Economic, Social and Cultural Rights. Emphasis is placed on the recommendations developed by these institutions to protect vulnerable categories of persons (minors, elderly people, persons deprived of liberty) during a pandemic.

The focus is on the activities of specialized financial institutions, which are a material platform for the implementation of tasks in fighting the pandemic, in particular, the Solidarity Fund to Combat COVID-19, the COVID-19 Response Fund. Relevant conclusions and recommendations have been made.

Key words: health, human, international funds, pandemic, legal basis, specialized agencies.

Література:

1. 2019 Novel Coronavirus (2019-nCoV): Strategic preparedness and response plan. URL: <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/srp-04022020.pdf> (дата звернення: 07.10.2020).
2. Global humanitarian response plan COVID-19. URL: <https://www.unocha.org/sites/unocha/files/Global-Humanitarian-Response-Plan-COVID-19.pdf> (дата звернення: 15.10.2020).
3. A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19. URL: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-04/UN-framework-for-the-immediate-socio-economic-response-to-COVID-19.pdf> (дата звернення: 06.10.2020).
4. Share responsibility, global solidarity: Responding to socio-economic consequences of COVID-19. URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/sg_report_socio-economic_impact_of_covid19.pdf (дата звернення: 03.10.2020).
5. United Nations Comprehensive Response to COVID-19: Saving Lives, Protecting Societies, Recovering Better. URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_comprehensive_response_to_covid-19_june_2020.pdf (дата звернення: 10.10.2020).
6. United Nations Comprehensive Response to COVID-19 Saving Lives, Protecting Societies, Recovering Better September 2020. URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un-comprehensive-response-to-covid-19.pdf> (дата звернення: 07.10.2020).
7. Техническая записка: Защита детей во время пандемии коронавируса (v. 1). URL: <https://www.unicef.org/eca/media/10976/file/RUS%20Protection%20during%20the%20pandemic.pdf> (дата звернення: 15.10.2020).
8. Committee on Economic, Social and Cultural Rights Statement on the coronavirus disease (COVID-19) pandemic and economic, social and cultural rights. URL: <https://undocs.org/en/E/C.12/2020/1> (дата звернення: 15.10.2020).

9. UNODC, WHO, UNAIDS and OHCHR Joint statement on COVID-19 in prisons and other closed settings. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Events/COVID-19/20200513_PS_COVID_and_Prisons_EN.pdf (дата звернення: 15.10.2020).
10. Preparedness, prevention and control of COVID-19 in prisons and other places of detention. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0019/434026/Preparedness-prevention-and-control-of-COVID-19-in-prisons.pdf?ua=1 (дата звернення: 15.10.2020).
11. Interim Guidance COVID-19: Focus on persons deprived of their liberty March 2020 OHCHR and WHO. URL: <https://interagencystandingcommittee.org/system/files/2020-03/IASC%20Interim%20Guidance%20on%20COVID-19%20-%20Focus%20on%20Persons%20Deprived%20of%20Their%20Liberty.pdf> (дата звернення: 15.10.2020).
12. Minimum standards for Children Protection in Humanitarian Action. URL: https://alliancecpha.org/en/system/tdf/library/attachments/cpms_2019_final_en.pdf?file=1&type=node&id=35094 (дата звернення: 15.10.2020).
13. COVID-19 Solidarity Response Fund. URL: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/donate> (дата звернення: 07.10.2020).
14. UN COVID-19 Response & Recovery Fund. URL: <http://mptf.undp.org/factsheet/fund/COV00> (дата звернення: 13.10.2020).

ЗУСТРІЧНИЙ ПОЗОВ У ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРАХ

Шерстюк Г. М.,

*здобувач наукового ступеня кандидата юридичних наук,
викладач кафедри господарського і адміністративного права
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
адвокат,
керівник Адвокатського бюро «Ганни Шерстюк»
ORCID ID:0000-0001-9562-3531*

У статті досліджений інститут зустрічного позову в адміністративному судочинстві, який є довгоочікуваною зміною для ефективного розгляду справ у рамках адміністративного процесу та для реалізації дієвого захисту прав фізичних і юридичних осіб у рамках адміністративного судочинства. Акцентовано увагу на особливості складання, подачі та розгляду зустрічного позову, що є запорукою успішного захисту й відновлення порушених прав та інтересів сторони відповідача в публічно-правових спорах.

Також проводиться аналіз доцільності подачі зустрічного позову в адміністративному процесі, урахуовуючи специфіку сторін і правовідносин. Таке ставлення з боку правників до інституту зустрічного позову в адміністративному судочинстві викликано специфічністю самого адміністративного процесуального права, відмінною рисою якого є презумпція винуватості суб'єкту владних повноважень. Базуючись на дотриманні цього принципу, сформовані основні ознаки зустрічного позову в публічно-правових спорах, починаючи від правомочності суб'єктів для подачі таких позовних заяв у відкритих судових провадженнях і завершуючи винесенням і виконанням судового рішення за результатами розгляду такої позовної заяви.

Отже, під час наукового дослідження в процесі написання статті автором опрацьовані не тільки праці відомих правників, а й судові рішення, що підтверджують активне використання новітнього інституту зустрічного позову в публічно-правових спорах, а також використаний власний досвід зі складання, подачі та безпосередньої участі в розгляді адміністративних справ, де об'єднані основні й зустрічні позовні вимоги. Отже, розкриті особливості реалізації прав фізичних і юридичних осіб на подачу й розгляд зустрічного позову в публічно-правових спорах, які є численними порівняно з іншими категоріями спорів, господарськими, цивільними тощо.

Ключові слова: публічно-правові спори, особливості зустрічного позову в адміністративному судочинстві, реалізація права на зустрічний позов суб'єктом владних повноважень.

Постановка проблеми. Інститут зустрічного позову в адміністративному процесі завжди був дискусійною темою, адже прямої норми щодо можливості обрання такого способу захисту своїх прав відповідачем Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС) України довгий час не передбачав, що, звичайно, не могло не відобразитися на способах і межах захисту прав та інтересів сторони відповідача в публічно-правових спорах.

Відсутність інституту зустрічного позову завжди визнавалася особливістю адміністративного процесу, яка істотно відрізняла останній від цивільного та господарського процесів. Але, на нашу думку, зустрічний позов є одним із найбільш дієвих засобів захисту прав фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві, у статті хочемо навести обґрунтування власної позиції із цього питання.

Більшість підходів до визначення дефініції «зустрічний позов» ґрунтується на доробках учених радянського періоду, а саме 50–70 років ХХ століття. Саме відсутність єдності підходів до визначення поняття «зустрічний позов» свідчить про те, що в суспільства відсутнє чітке уявлення про об'єкт дослідження, наслідком чого є слабке теоретичне підґрунтя цього молодого адміністративно-процесуального інституту. Так, Г.Л. Осокіна відмічає, що зустрічний позов можна представити у вигляді вимоги заінтересованої сторони процесу стосовно захисту своїх прав і задоволення певних потреб, які, на думку особи, що подає вимогу, порушені позивачем, і така вимога підлягає розгляду в порядку,

визначеному законодавством. С.Н. Абрамов у працях наполегливо відстоює думку, що зустрічний позов пред'являється відповідачем з метою погасити первісну вимогу позивача. Тобто зазначений науковець відкидає думки стосовно багатогранності зустрічного позову як правового інституту, зосереджуючи увагу на тому, що єдине прагнення особи, яка користується цим інститутом, зводиться до якомога більш ефективного свого захисту. Більш вдале визначення в роботах наводить М.А. Гурвич, який зауважував, що зустрічний позов можна розглядати як певне «прохання» відповідача розглянути його самостійну вимогу (претензію) до позивача за первісним позовом у рамках одного провадження. Водночас Д. Швейцер казав про те, що зустрічний позов треба розглядати як один із видів об'єднання позовів. Крім того, відмічений дослідник писав, що розглядати зустрічний позов виключно як спосіб захисту є неправильним і призводить до перекрученого сприйняття цього правового інституту.

Науковці сучасності, серед яких – В.М. Бевзенко, наголошують, що перебування українських земель у складі СРСР із його авторитаризмом призвело до того, що наша держава втратила прогресивні доробки адміністративно-правових наукових думок початку ХХ століття й почала поступовий процес регресу, аж доки не відбувся розпад Радянського Союзу. Як наслідок, не викликає здивування, що Україна щонайменше років на п'ятдесят відстала від тих країн, які не зазнавали застою в розвитку, на кшталт Німеччини, Франції, США, відповідно, дослідження нових інститутів адміністративного судочинства відбувається доволі повільно.

Мета статті – аналіз і дослідження інституту зустрічного позову в адміністративному судочинстві, що стало довгоочікуваною зміною в процесуальному законодавстві, покликано не тільки зробити розгляд справ у рамках адміністративного процесу ефективнішим, а й реалізувати повною мірою можливість дієвого захисту прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб у рамках адміністративного судочинства. За умови правильного застосування такого правового інституту з'явиться можливість об'єктивного та швидкого розгляду публічно-правових спорів, що позитивно відобразиться на належному захисті прав та інтересів фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Інститут зустрічного позову в адміністративному процесі завжди був дискусійною темою, адже прямої норми щодо можливості обрання такого способу захисту своїх прав відповідачем КАС України довгий час не передбачав. При цьому, хоча КАС України в старій редакції й не містив прямої норми щодо можливості пред'явлення зустрічного позову, у ньому траплялися норми, які опосередковано допускали можливість подання окремого адміністративного позову, який за своєю процесуальною природою був відображенням зустрічного позову. Класичний приклад – орган публічної адміністрації дізнається про проведення певних зборів чи мітингу й звертається до адміністративного суду про заборону проведення таких заходів. У свою чергу, організатори мітингу вправі подати адміністративний позов про усунення обмежень права на мирні зібрання. За відсутності інституту зустрічного позову в старій редакції Кодексу суд у наведеному прикладі об'єднав би адміністративні позови в одне провадження у зв'язку з ідентичністю спірних правовідносин.

Відсутність інституту зустрічного позову була особливістю адміністративного процесу, яка істотно відрізняла останній від цивільного та господарського процесів. При цьому не викликає жодних сумнівів той факт, що зустрічний позов є одним із найбільш дієвих засобів захисту прав фізичних і юридичних осіб в адміністративному судочинстві, оскільки, наприклад у разі завдання шкоди матеріальним інтересам фізичної особи з боку суб'єкта владних повноважень (його рішенням, діями чи бездіяльністю) адміністративні суди повинні розглядати такі справи під своєю юрисдикцією за умови, що особа, чиї права порушені, заявляє свої вимоги в одному провадженні з метою вирішення публічно-правового спору. В іншому разі подібне порушення матеріальних прав фізичної особи розглядається за правилами цивільного судочинства [1]. Виходячи з відмічених положень ч. 5 ст. 21 КАС України, очевидно, що зустрічний позов найкраще ілюструє можливість заявити про порушення своїх цивільних прав і вимагати задоволення своєї матеріальної вимоги в рамках адміністративного процесу.

Спеціальна правова норма щодо можливості подання в адміністративному процесі зустрічного позову вперше з'явилася в українському законодавстві лише в оновленій редакції КАС України, яка вступила в силу з 15 грудня 2017 року [2]. Відмічена новела українського адміністративно-процесуального законодавства стала важливим кроком в усуненні вкрай жвавої до цього полеміки науковців з приводу можливості застосування принципу аналогії права з іншими галузями (наприклад, із цивільним правом) задля вирішення питання з інститутом зустрічного позову. Усі спори були разом припинені завдяки прогресивній нормі оновленого КАС України. Сперечатися було про що, адже багато років у правовій доктрині України не дозволялося застосовувати аналогію закону, з чим активно не погоджувалися багато науковців, які не безпідставно вважали, що прогалини адміністративного законодавства цілком можливо усунути саме завдяки принципу аналогії. Натепер повне тлумачення основних положень інституту зустрічного позову в адміністративному процесі України містить ст. 177 нової редакції КАС України [3].

З огляду на зазначене вище, уже куди менше здивування викликає той факт, що лише нещодавно Україна, нарешті, дійшла необхідності впровадження такого адміністративно-правового інституту, як зустрічний адміністративний позов. Щоправда, наразі важко говорити про встановлення суцільної рівності учасників адміністративного процесу із запровадженням інституту зустрічного позову. Справа в тому, що, за чинним КАС України, а саме ч. 1 ст. 177, правом заявляти зустрічний позов наділений відповідач, який є фізичною або юридичною особою, водночас суб'єкт владних повноважень за умови участі в процесі як відповідача позбавлений права на подачу зустрічного позову, про що свідчить пряма забороняюча норма законодавства [4]. Варто зауважити, що така заборона пред'являти зустрічний позов суб'єкту з владними повноваженнями викликає різні емоції в науковців-правників і юристів-практиків, адже, з одного боку, подібне можна логічно пояснити, проте, з іншого боку, не покидає відчуття певної дискримінації прав органів публічної влади. Зазвичай неможливість застосувати інститут зустрічного позову для суб'єкта владних повноважень пояснюється тим, що головне глобальне завдання адміністративного судочинства – це захист пересічної особи від свавілля органів із широкими повноваженнями. Отже, виходить, що більш ефективний і надійний спосіб захисту матеріальних прав і законних інтересів повинен бути характерний для тієї сторони, яка в загальному розумінні є більш незахищеною, а це саме фізична або юридична особа без владних повноважень. Про незахищеність фізичної чи юридичної особи стосовно суб'єкта владних повноважень говорять і певні приписи КАС України. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 77 відміченого кодифікованого акта, обов'язок доказувати правомірність свого рішення чи дії лягає саме на суб'єкта владних повноважень у тих справах, де такий суб'єкт виступає в ролі відповідача. Іншими словами, КАС України чітко передбачає презумпцію винуватості органу публічної влади, якщо такий орган не доведе зворотного. Така норма КАС України передбачена не даремно. Не поодинокі випадки, коли в адміністративному процесі позивач, яким є фізична чи юридична особа, не може належним чином оскаржити рішення, дію чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень через власну необізнаність із матеріалами тієї чи іншої перевірки, яка стала підставою для прийняття того рішення, що оскаржується. Подібні випадки вкрай поширені у спорах, пов'язаних із податками. Відповідно до положень Податкового кодексу України [5], задля донарахування платнику податків додаткових податкових зобов'язань уповноважений податковий орган може користуватися не лише інформацією, передбаченою в податковій звітності чи отриманої внаслідок певних перевірок, а й тією інформацією, яка надійшла з інших джерел. Кількість таких «інших джерел надходження інформації» досить відчутна, а отже, особа, якій дорахували податкові зобов'язання, у більшості випадків зовсім не обізнана з матеріалами, що становлять податкову справу. У такій ситуації, не маючи жодного уявлення про те, які документи зібрані проти нього, платник податків, очевидно, відрізняється незахищеністю, і цілком адекватно, що при подачі позову з боку такої особи тягар доказування правоти своїх дій лягає на відповідача – у нашому випадку підрозділ Державної фіскальної служби України. Виходячи з того, що платник податків не повинен слідкувати за законністю й обґрунтованістю тих дій, що вчинюються суб'єктом владних повноважень, законодавець прогресивно наділив його можливістю подати позов у легкий спосіб, тобто без тягаря доказування, адже зрозуміло, що пересічній особі важко, а подекуди й зовсім неможливо зібрати необхідні докази, розібратися в хитросплетіннях законодавства [6]. Усе це яскраво свідчить про більш слабе становище адміністративно підвладного суб'єкта, чому й убачається правильним надання йому більшого захисного інструментарію. Заради справедливості є потреба зазначити, що в більшості ситуацій, у яких суб'єкт із владними повноваженнями виступає відповідачем в адміністративному процесі, подання ним зустрічного позову взагалі визнається недоцільним, адже, виходячи із суті правовідносин, орган публічної влади взагалі не може заявити будь-якої зустрічної вимоги. Яскравим прикладом можуть слугувати спори з Державною міграційною службою України (далі – ДМС України). Так, у нашій державі непоодинокі випадки необґрунтованих відмов з боку структурних підрозділів ДМС України громадянам щодо оформлення останнім паспорта громадянина України для виїзду за кордон. Зазвичай відмови відбуваються з підстав ненадання повного пакету необхідних документів, які передбачені законодавством. Утім варто відмітити, що доволі часто структурні підрозділи ДМС України вимагають подання таких документів, які не передбачені законодавством. Отже, особа, яка обізнана із законодавством і якій відмовлено в оформленні закордонного паспорта, цілком вправі подати адміністративний позов про визнання дій або бездіяльності органу ДМС України протиправними та зобов'язати вчинити певні дії. Очевидно, що відповідач у такій адміністративній справі – орган із владними повноваженнями (ДМС України, його структурні підрозділи чи конкретні посадовці) – не може заявити жодної зустрічної вимоги позивачу, що витікає із самої суті правовідносин, які склалися. У відповідача в такій справі є можливість лише довести власну правоту.

Не все так однозначно. Частина теоретиків адміністративного процесу в дослідженнях наводить приклади, де можливість подання суб'єктом владних повноважень зустрічного позову була б дійсно не зайвою, оскільки можливість подання зустрічного позову суб'єктом владних повноважень

є не лише доцільною, а, можливо, навіть украй необхідною. Зокрема, мова йде про ті самі спірні правовідносини між фізичними особами та ДМС України. На думку дослідниці, зустрічна вимога зі сторони суб'єкта з владними повноваженнями доцільна, коли наявними є спірні відносини в публічно-правовій сфері між іноземним громадянином і ДМС України, при умові що іноземець оскаржує відмову в наданні йому статусу біженця. При описаній ситуації ДМС України (структурний підрозділ цього органу) міг би подати зустрічний позов, аргументуючи його тим, що йому відомо про незаконність перетинання державного кордону України позивачем (що, у свою чергу, є підставою для видворення такої особи з терен України), і така зустрічна вимога цілком могла б бути розглянута в рамках одного судового процесу разом із первісним позовом. Очевидно, що при таких вихідних даних можливість пред'явлення зустрічної вимоги суб'єктом із владними повноваженнями слугувала б процесуальній економії часу та була б абсолютно логічною [7].

Класичним прикладом для можливості подання зустрічного позову суб'єктом владних повноважень може бути й ситуація із публічно-правовим спором щодо адміністративного договору. Тут усе вкрай наближено до цивільного процесу. Одна сторона подає позов з метою зобов'язати іншу виконати умови договору, а інша оскаржує дійсність самого правочину. Само собою, що вимоги є зустрічними і їх цілком доцільно розглядати в рамках одного процесу [8].

Історично в адміністративному процесі фізична або юридична особа завжди розглядалася куди менш захищеною, аніж цей же учасник правовідносин у цивільному чи господарському процесах, з огляду на специфіку адміністративного права як такого.

Сьогодні адміністративний процес наділяє відповідача, окрім можливості пасивного захисту у вигляді простого невизнання позовних вимог (іншими словами, невмотивоване відхилення позовних вимог, що, утім, убачається найбільш неефективним способом захисту власних прав [9]), двома формами активного протистояння позивачу – подавати відзив на позовну заяву (у старій редакції КАС України містилася інша назва цього процесуального документа – заперечення) або подати зустрічний адміністративний позов. Обидві наведені форми реалізації прав відповідача на захист від пред'явленого позову мають декілька цікавих особливостей. Як подання відзиву на позовну заяву, так і подання зустрічного адміністративного позову є спеціальними процесуальними правами відповідача, але є особливістю, яка впливає безпосередньо із законодавчих приписів: суб'єкт владних повноважень (за умови, що він є відповідачем в адміністративній справі) не має права подати зустрічний позов. Суб'єкт владних повноважень у випадку наділення його процесуальним статусом відповідача може захищатися лише шляхом подання відзиву на позовну заяву. Разом із тим, якщо владний суб'єкт, не маючи поважної причини, в установлені строки не надасть суду свій відзив, така позиція владного суб'єкта може бути розцінена судом як визнання позовних вимог.

Найчастіше до зустрічного позову ставляться як до процесуальної заяви, що подається в уже розпочатому процесі задля її спільного розгляду з первісним позовом. При цьому відмічена процесуальна заява чітко демонструє самостійну вимогу відповідача [10]. У певному сенсі виходить, що відповідач замість того, аби захищатися від пред'явленого позову, сам іде в атаку, заявляючи власні вимоги. Тобто подібний спосіб захисту прав можна представити у вигляді відомого прислів'я: «Кращий захист – це напад». Досить популярним поглядом на зустрічний позов є розгляд його як самостійної вимоги, основна тактична мета якої – погасити первісну скаргу позивача, тобто завдати удару по позиціях тієї особи, яка звернулася в суд першою. Прихильники такої позиції наголошують на певному поглинанні зустрічним позовом первісного та суцільному зрівнянні двох сторін у їхньому процесуальному статусі.

Виходячи з відміченого, можемо зробити висновок, що зустрічний позов є найбільш дієвим засобом захисту відповідача від пред'явленого позову. Подібна ефективність такого способу захисту пояснюється тим, що зустрічний позов має чітке спрямування на повне або часткове спростування підстав первісного позову. Це й цілком природно, адже задоволення зустрічного позову повністю або частково виключає можливість задоволення первісного позову, але не варто забувати, що такий інструмент захисту прав відповідача в адміністративному процесі, як зустрічний позов, є новим для України, але вже досить багато років успішно застосовується в провідних державах світу. Більше того, зустрічний позов в адміністративному судочинстві іноземних держав зазвичай стосується майже будь-яких видів спорів, які можуть виникнути між сторонами.

Важливо розуміти, що зустрічний позов за своєю юридичною природою подібний первісному позову з фактично єдиною відмінністю у вигляді його пред'явлення особою, яка вже має конкретний процесуальний статус – відповідача. Зустрічний позов завжди прямо чи опосередковано пов'язаний із тими правовідносинами, що становлять сутність спору за первісним позовом. Цілком природно, що зустрічний позов міг би бути основою самостійного судового провадження та розглядатися окремо від первісного, утім подібне вбачається ірраціональним, з огляду на спорідненість вимог кожної зі сторін і більш зручний їх розгляд у сукупності.

Варто наголосити на тому, що предмет зустрічного позову в адміністративному процесі є важливою категорією, яка має істотне практичне значення. Загалом категорія предмету позову (байдуже, первісного чи зустрічного) дає змогу певним чином оцінити допустимість прийняття позовної заяви до розгляду, так би мовити, дослідити достатність підстав для відкриття провадження. Від предмета позову прямо залежить й обсяг і зміст доказування. Зазвичай у контексті адміністративного права предмет позову розглядається в розрізі двох форм діяльності суб'єкта владних повноважень – активної (певні дії або рішення, що приймаються органом публічної влади стосовно фізичної чи юридичної особи, їх діяльності) чи пасивної (бездіяльність), які порушили права підвладного суб'єкта. Активна чи пасивна діяльність суб'єкта владних повноважень або передувала правовідносинам спірного характеру між сторонами, або була їх безпосереднім наслідком [11].

Досліджуючи будь-який структурний елемент зустрічного позову, передусім треба пам'ятати, що він є позовом. Досить важливим аспектом зустрічного позову є його ознаки, основні з яких такі:

- підсудність;
- момент пред'явлення;
- суб'єкт пред'явлення;
- особа, стосовно якої зустрічний позов було пред'явлено;
- цільова спрямованість;
- самостійність вимог;
- чи існує взаємозв'язок із первісним позовом;
- спільний розгляд двох позовів – первісного та зустрічного [12].

Під цільовою спрямованістю зустрічного позову на увазі мається головна мета цього процесуального документа, яка проявляється в прагненні відповідача якомога краще захистити себе від первісного позову, паралельно задовольняючи суб'єктивні, самостійні вимоги. Важливою ознакою є й суб'єктний склад інституту зустрічного позову в адміністративному процесі. За замовчуванням прийнято вважати, що у відміченому інституті дві діючі сторони – відповідач за первісним позовом, який пред'являє зустрічний позов, і позивач за первісним позовом, який у разі пред'явлення до нього зустрічного позову вже виступає відповідачем за ним. Але, як відомо, у справі можуть брати участь і такі учасники процесу, як, наприклад, треті особи із самостійними вимогами. Важливо, що така третя особа може вступити у справу вже після того, як відповідач пред'явить до первісного позивача зустрічний позов. У такому разі відповідачу доведеться захищати свої інтереси й від третьої особи, адже її правова позиція також може завдавати шкоди правам відповідача [13].

Важливо завжди уважно слідкувати й за моментом пред'явлення зустрічного позову. За законодавчими приписами, зробити це можна лише в уже розпочатому процесі та обов'язково до винесення судом рішення по суті за первісним позовом.

Варто окремо наголосити на тому, що зустрічний позов, який приймається судом до сумісного розгляду із первісною позовною заявою, певним чином ускладнює процесуальне положення сторін, адже відбувається істотне нашарування одних процесуальних прав на інші. Але при цьому сторони не змінюють свого початкового процесуального статусу. Позивач усе одно залишається позивачем, незважаючи на наявність процесуальних прав та обов'язків відповідача в нього за зустрічним позовом. Те саме стосується відповідача за первісним позовом [14].

Незацікавленість суду на практиці в прийнятті зустрічного позову іноді викликана і його заангажованістю, що не можна виключати в сучасних українських реаліях. Авжеж, подібне небажання суддів застосовувати інститут зустрічного позову, формально підходячи до вивчення поданих зустрічних вимог, викликає здивування, адже більшість юристів-практиків не безпідставно вважали закріплення страдницького інституту зустрічного позову в оновленому процесуальному кодексі ковтком свіжого повітря.

Поширюючи шкідливий формалізм при виконанні своїх обов'язків, судді ніби забувають ті висновки, які щоразу формує ЄСПЛ у рішеннях. ЄСПЛ постійно наголошує на тому, що надмірний формалізм у роботі національних судів порушує право особи на доступ до суду. Європейський суд звертає увагу, що функція правосуддя – допомогти особі захистити свої порушені права, і тут необхідно проявляти більше гнучкості (у рамках законодавчої процедури), аби дедалі більше відходити від карального спрямування своєї діяльності. Надмірний формалізм, який породжує обмеження доступу до суду, фактично виступає й порушенням принципу змагальності сторін у судовому процесі. ЄСПЛ робив висновок щодо уникання надмірного формалізму й безпосередньо в справі, яка торкалася України. Мова йде, зокрема, про рішення ЄСПЛ від 8 грудня 2016 року у справі ТОВ «ФРІДА» проти України [15].

Не варто забувати й той факт, що адміністративний процес є диспозитивним, а невмотивовані відмови суду в прийнятті зустрічного позову прямо впливають на порушення цього принципу.

Висновки. Отже, підводячи певну межу наукового дослідження, варто зауважити, що зустрічний позов в адміністративному процесі є дієвим засобом захисту прав відповідача. Головна спрямо-

ваність інститут зустрічного позову полягає в тому, аби досягнути відмови в задоволенні первісного позову, тобто певним чином нейтралізувати його та визнати конкретні права (у тому числі майнового характеру) на власну користь. Зауважимо, що при цьому суд зобов'язаний прийняти правильно оформлений і пред'явлений зустрічний позов навіть за умови, що його прийняття ускладнить вирішення справи.

Окремого відзначення потребує те, що інститут зустрічного позову в адміністративному судочинстві став довгоочікуваною зміною, яка покликана не тільки зробити розгляд справ у рамках адміністративного процесу куди більш ефективнішим, аніж це було до цього, а й реалізувати повною мірою можливість дієвого захисту цивільних прав фізичної особи в рамках адміністративного судочинства. За умови правильного застосування відміченого правового інституту має зменшитися навантаження на суди, адже з'являється можливість розглядати частину справ в одному провадженні, а сам розгляд судових справ, за ідеєю, повинен стати більш швидким і менш затратним.

Sherstiuk H. Counterclaim in public legal disputes

The article examines the institution of a counterclaim in administrative proceedings, which is a long-awaited change for the effective consideration of cases in the administrative process and for the implementation of effective protection of the rights of individuals and legal entities in administrative proceedings. Emphasis is placed on the peculiarities of drafting, filing and consideration of a counterclaim, which is the key to successful protection and restoration of violated rights and interests of the defendant in public law disputes.

Also, an analysis of the feasibility of filing a counterclaim in the administrative process, taking into account the specifics of the parties and the legal relationship. This attitude of lawyers to the institution of a counterclaim in administrative proceedings is caused by the specificity of the administrative procedural law itself, the distinguishing feature of which is the presumption of guilt of the subject of power. It is based on the observance of this principle that the main features of a counterclaim in public law disputes are formed, starting from the authority of subjects to file such claims in open court proceedings and ending with the issuance and execution of a court decision based on such a claim.

Thus, during the research in the process of writing this article, the author elaborated not only the works of famous lawyers, but also court decisions confirming the active use of the latest institute of counterclaim in public law disputes, as well as his own experience in drafting, filing and direct participation in administrative cases, which combine the main and counterclaims. The peculiarities of realization of the rights of individuals and legal entities to file and consider a counterclaim in public law disputes, which are numerous in comparison with other categories of disputes, commercial, civil, etc., are revealed.

Key words: public law disputes, features of the counterclaim in administrative proceedings, realization of the right to counterclaim by the subject of power.

Література:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV (нова редакція 15.12.2017) / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
2. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон від 03.10.2017 № 2147-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2017. № 48. Ст. 436.
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446.
4. Мельник Р.С., Барікова А.А. Науково-практичний коментар до статті 177 Кодексу адміністративного судочинства України (станом на 25.04.2018 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KK008231?bl=>.
5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. № 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.
6. Ченкова Н.Я. Багатозначність презумпції вини суб'єкта владних повноважень в адміністративному судочинстві. *Форум права*. 2013. № 3. С. 730. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
7. Пуданс-Шушлебін К.Ю. Проблеми реалізації права відповідача на захист від адміністративного позову. *Держава і право : збірник наукових праць*. 2008. № 2 (40). С. 245.

8. Авер'янов В.Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Факт, 2003. С. 260.
9. Закаленко О.В. Засоби захисту відповідача від позову: адміністративно-процесуальний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 499. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_68_79.
10. Цивільне процесуальне право України : підручник / С.С. Бичкова, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик та ін. ; за заг. ред. С.С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. С. 236.
11. Попов Р.В. Предмет зустрічного адміністративного позову. *Публічне право*. 2016. № 2. С. 335. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_2_47.
12. Мельник Р.С., Барікова А.А. Науково-практичний коментар до статті 177 Кодексу адміністративного судочинства України (станом на 25.04.2018 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KK008231?bl=>.
13. Приходько И.А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. Санкт-Петербург : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. С. 449.
14. Бичкова С. С. Зустрічний позов як цивільна процесуальна форма захисту інтересів відповідача. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 10. С. 43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2010_10_9.
15. Рішення у справі «ТОВ «ФРІДА» проти України» (Заява № 24003/07): Рішення, Справа від 08.12.2016 / Європейський суд з прав людини. *Офіційний вісник України*. 2018. № 81. С. 57. Ст. 2707.

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 2 (46)
2020**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.В. Ковальчук*

Підписано до друку 15.12.2020 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 10,70. Тираж 150. Замовлення № 0221/40.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.